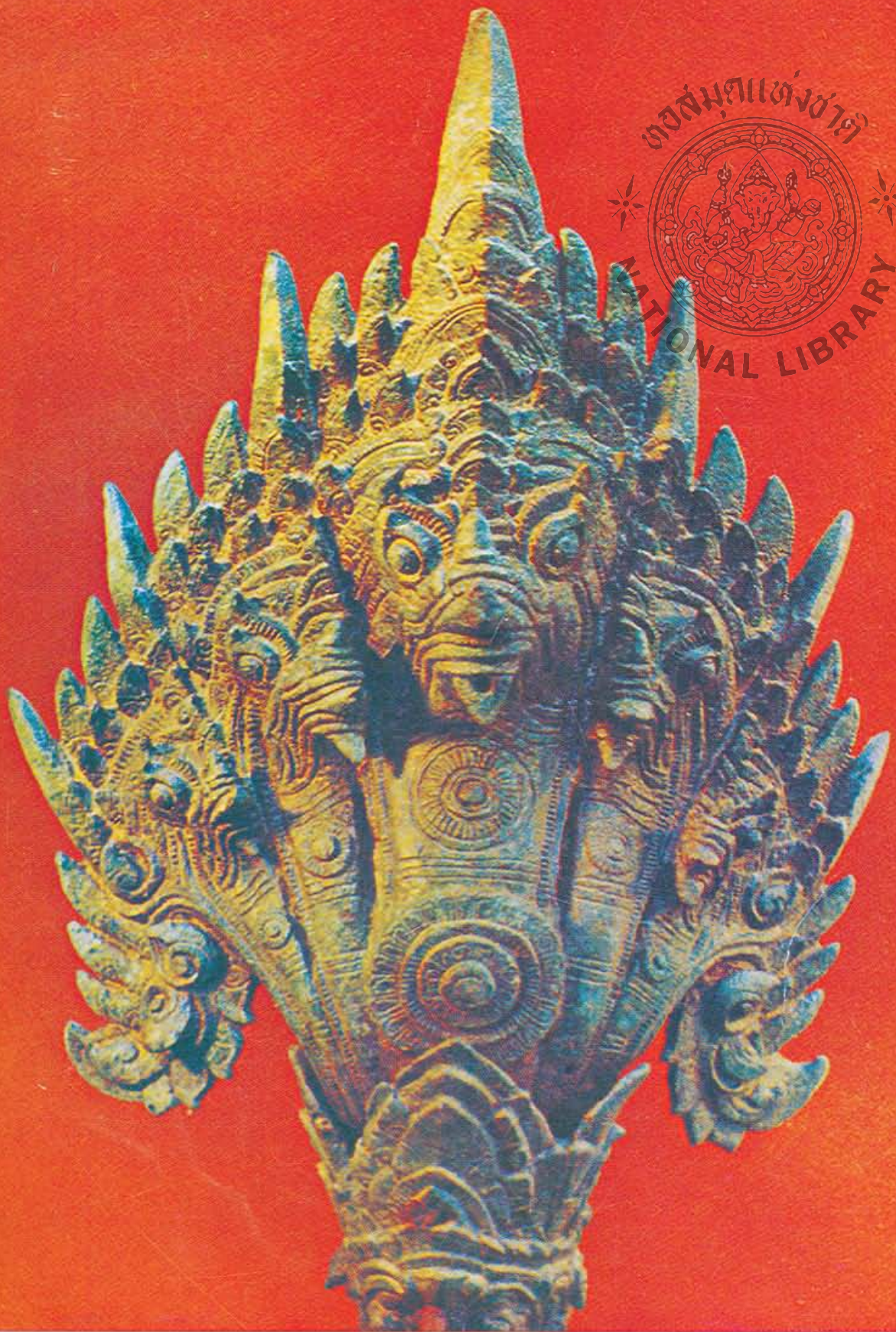

โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี
บรรจบ เทียมศักดิ์ และ นิคม มุสิกะคามะ-เรียบเรียง
กรมศิลปากรพิมพ์เนื่องในการจัดนิทรรศการ

โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี

บรรจบ เทียมทัต และ นิคม มสีกะคามะ

เรียบเรียง

กรมศิลปากร จัดพิมพ์

เนื่องในการจัดนิทรรศการเมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม - ๑๔ ธันวาคม ๒๕๑๔

คำนำ

กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจ ชุดแต่งโบราณสถาน อันเป็นหลักฐานทางโบราณคดี ในจังหวัดปราจีนบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๘—จนกระทั่งปัจจุบันนี้ ได้พบศิลปโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ในการค้นคว้าและวิจัยประวัติศาสตร์และโบราณคดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นจำนวนมาก ศิลปโบราณวัตถุเหล่านั้นมีอายุสมัยวัฒนธรรมพูนาน ทวารวดี ศรีวิชัย เจนละ (อีสานปุระ) ลพบุรี และวัฒนธรรมของชนชาติไทยสมัยโบราณ ทำให้ทราบถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองปราจีนบุรีในอดีตได้ตามสมควร

กรมศิลปากรได้นำศิลปโบราณวัตถุที่ได้จากการชุุดแต่งโบราณสถานในจังหวัดปราจีนบุรีดังกล่าวมาทำการซ่อมแซม ณ ห้องปฏิบัติการซ่อมสงวนรักษาศิลปโบราณวัตถุ แล้วจะเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ช่วงระยะเวลาหนึ่ง จนกว่าจะได้สร้างพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติประจำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเห็นว่าศิลปโบราณวัตถุเหล่านั้นเป็นหลักฐานทางวัฒนธรรมที่สำคัญ ควรจะได้ให้นักเรียน นักศึกษา ประชาชนชมเป็นพิเศษ ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร จึงได้ดำเนินการจัดนิทรรศการตั้งแต่วันที่ ๑๔ ตุลาคม — ๑๔ ธันวาคม ๒๕๑๔ เป็นเวลา ๒ เดือน

ในการนี้ นายบรรจบ เทียมทัต หัวหน้ากองโบราณคดี กับ นายนิคม มุสิกคามะ หัวหน้าแผนกพิพิธภัณฑสถานโบราณสถาน พระนคร ได้ช่วยกันเรียบเรียง เรื่องโบราณคดีเมืองปราจีนบุรีออกเผยแพร่ นายชิน อยู่ดี ภัณฑารักษ์พิเศษ ได้ตรวจแก้ไข จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

หวังว่านิทรรศการชุดโบราณคดีเมืองปราจีนบุรี และเอกสารหนังสือเล่มนี้คงจะเป็นประโยชน์และเป็นแนวทางสำหรับผู้สนใจจะได้ทำการค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติมต่อไป.

ธีรธำนิเทศ

(นายเชื้อ สาริมาณ)

อธิบดีกรมศิลปากร

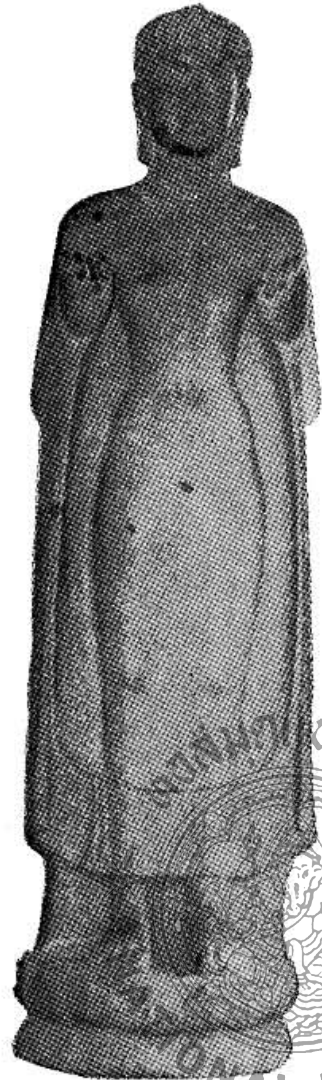
๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๔

สารบัญ
โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี

	หน้า
คำนำ	
๑. ภูมิศาสตร์เมืองปราจีนบุรี	๑
๒. เมืองโบราณในจังหวัดปราจีนบุรี	๒
๓. การสำรวจขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน เมืองเก่าพระรถ ดงศรีมหาโพธิ อำเภอสรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี	๘
๔. ผลการสำรวจและขุดแต่งเมืองศรีวิชัย	๖๓
๕. ผลการวิจัยขั้นต้น	๗๒
วัฒนธรรมฟูนาน	๗๒
วัฒนธรรมทวารวดี	๗๕
วัฒนธรรมเจนละ	๗๖
วัฒนธรรมศรีวิชัย	๗๕
วัฒนธรรมลพบุรี	๘๑
๖. บัญชีศิลปวัตถุที่กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียน เป็นโบราณสถานสำหรับชาติ จังหวัดปราจีนบุรี	๘๓

พระพุทธรูปปางเสด็จจากดาวดึงส์ หินสีเขียว สมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒
สูง ๑๖๐ ซม. ขุดพบที่บริเวณเมืองพระรถ เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน ๒๕๑๔
ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่หน้าท่าว่าการกิ่งอำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี

โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี

✱

ภูมิศาสตร์

สถานที่ตั้ง ปราจีนบุรีเป็นจังหวัดหนึ่ง ตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกของประเทศไทย(ห่างจากกรุงเทพฯ ไปตามเส้นทางรถไฟสายตะวันออก ๑๒๒ กม.) มีแม่น้ำสำคัญ คือแม่น้ำบางปะกง

มีอาณาเขตทิศเหนือจรดจังหวัดนครราชสีมา และจังหวัดบุรีรัมย์
ทิศใต้จรดเขตจังหวัดฉะเชิงเทราและจังหวัดจันทบุรี
ทิศตะวันออกจรดเขตสาธารณรัฐเขมร
และทิศตะวันตกจรดเขตจังหวัดนครนายกและจังหวัดฉะเชิงเทรา
เนื้อที่ของจังหวัดมีทั้งหมด ๑๒,๑๘๘ ตารางกิโลเมตร
แบ่งการปกครองออกเป็น ๗ อำเภอ กับ ๑ กิ่ง

ภูมิประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี มีที่ราบประมาณครึ่งหนึ่ง นอกนั้นเป็นป่าดงและภูเขา
เฉพาะทางทิศใต้แถบลุ่มน้ำบางปะกงเป็นที่ราบเหมาะแก่การเพาะปลูก ส่วนทาง
ด้านเหนือและทิศตะวันออกเป็นที่สูงประกอบด้วยป่าไม้และภูเขา ซึ่งโดยทั่วไป
เป็นภูเขาเตี้ย ในเทือกเดียวกับดงพญาเย็น เทือกเขาสนกำแพง และเทือกเขา
บรรทัด

เมืองโบราณในจังหวัดปราจีนบุรี

มีเมืองและชุมชนโบราณในจังหวัดปราจีนบุรีอยู่หลายแห่ง เช่น

๑. **เมืองศรีวิชัย*** อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองนี้เคยเรียกกันว่า “เมืองพระรถ” ต่อมาเมื่อได้ขุดค้นที่เมืองโบราณแห่งนี้ ได้พบคันฉ่องสำริดสมัยลพบุรี ซึ่งมีจารึกความว่า “๑๑๑๕ ศกพระไทยธรรมของพระบาทกมรเตังอัญ ศรีชัยวรม ทรงมอบให้แก่โรกยาสาลา ณ ศรีวิชัยปุระ” เมืองโบราณแห่งนี้จึงน่าจะชื่อว่า เมืองศรีวิชัยปุระ เพราะพบคันฉ่องที่มีจารึกในเมืองนี้ เมืองศรีวิชัยปุระตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านโคกวัดและบ้านสระมะเขือ ตำบลโคกبيب ระหว่างเส้นทางที่ ๑๓๐ ๕๓ ๓๐ เหนือและเส้นทางที่ ๑๐๑ ๒๕ ตะวันออก ตัวเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าค่อนข้างรี ขนาด ๑๕๕๐ × ๗๐๐ เมตร ตัวเมืองกว้างประมาณ ๑ ก.ม. ยาวประมาณ ๒ ก.ม. มีเนื้อที่ ๗๔๒ ไร่ ๒ งาน ๒๕ ตารางวา มีคูล้อมรอบ กว้างประมาณ ๑๖ เมตร ริมคูด้านใต้ ตะวันออก และตะวันตก มีศิลาแลงเรียงซ้อนกันสูงประมาณ ๖ เมตร คงจะเป็นประตูบ้อมปราการ พื้นดินทั่วไปเป็นศิลาแลง ทางตะวันออกด้านตะวันตกด้านเหนือและด้านตะวันตกเฉียงใต้ เป็นที่ลุ่มต่ำ ระดับที่ลุ่มนี้ราว ๑๗, ๑๘, ๑๙, เมตร จากระดับน้ำทะเล ส่วนบริเวณที่ตัวเมืองตั้งอยู่นั้นเป็นที่ดอน ดินลูกรังหรือศิลาแลง มีระดับสูงตั้งแต่ ๒๐, ๒๖, ๓๐ เมตร ทางด้านตะวันออก เพราะฉะนั้นความลึกของคูเมือง จึงไม่เท่ากัน คูเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือซึ่งอยู่ที่ดอนตอนลาดต่ำลึกราว ๔ เมตร ส่วนด้านตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งอยู่ในที่ลาดสูงลึกราว ๖ เมตร และ ๙ เมตร ตามลำดับ คูเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และด้านตะวันออกเฉียงใต้สวยงามมาก เพราะขุดลึกลงไปในพื้นที่สูงจึงเห็นส่วนสททเป็นระเบียบ เมืองนี้มีคันดินเป็นกำแพงแต่เพียงบางตอน คือด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และด้านตะวันออกเท่านั้น ส่วนด้านอื่นไม่มี การที่เมืองมีคูน้ำกว้างและลึกเช่นนี้ การเข้ามาในตัวเมืองคงมีสะพานทอดเข้ามาเป็นแน่แท้ ทางเข้าทางหนึ่งคงเป็นมุมเมืองด้านเหนือเพราะมีร่องรอยคันดินจากริมคูทั้งสองด้านยื่นเข้ามาหากัน

* คุรยละเอียดในดงศรีมหาโพธิ์กับการดำเนินงานโบราณคดี ของ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม จากหนังสือโบราณคดีฉบับดงศรีมหาโพธิ์ พ.ศ. ๒๕๑๐

เมืองศรีวิชัยประณีตเช่นเดียวกับเมืองโบราณที่สำคัญ เช่น เมืองนครชัยศรี (นครปฐมเดิม) คือ มีคูน้ำขวางกลางเมือง คูน้ำขวางกลางเมืองนี้ชาวบ้านเรียกคลองครเริ่มแต่ริมคูเมืองด้านตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งเป็นบริเวณที่สูง แล่นผ่านลงไปออกคูเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ภายในเมืองมีโคกเนินที่เป็นศาสนสถานทั้งที่สร้างด้วยศิลาแลงและอิฐหลายแห่ง ซึ่งล้วนแต่มีขนาดใหญ่ ๆ มีโคกเนินดินที่เป็นที่อาศัยมากมาย บริเวณเหล่านี้มีเศษเครื่องปั้นดินเผาเกลื่อนกลาด เศษเครื่องปั้นดินเผาที่พบมีหลายสมัย นับแต่สมัยทวารวดี ลพบุรี ลงมาจนถึงสุโขทัยและอยุธยา นอกจากนี้ยังมีสระน้ำอยู่หลายแห่ง

บริเวณริมคูน้ำนอกเมืองมีซากศาสนสถานเรียงรายโดยรอบเป็นระยะ ๆ ศาสนสถานเหล่านี้ส่วนมากถูกรื้อทำลายเพื่อเอาที่สร้างบ้านเรือน หรือไม่กี่เอาอิฐ หรือแลงไปก่อสร้างอย่างอื่นเสียมากแล้ว ส่วนที่เหลืออยู่มีจำนวนน้อย ซึ่งทางกรมศิลปากรกำลังบูรณะชุดแต่งอยู่ ศาสนสถานรอบ ๆ เมืองนี้บางแห่งมีขนาดใหญ่และสำคัญ เช่นที่สระแก้วทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ หรือสระเจ็ก และบ้านกระต่ายทางด้านเหนือภูเขาทองด้านตะวันตกเฉียงใต้ เป็นต้น ห่างตัวเมืองออกไปในรัศมี ๖ กิโลเมตร มีศาสนสถานตั้งอยู่เป็นระยะ ๆ ที่สำคัญได้แก่กลุ่มศาสนสถานทีบริเวณสระมรกตทางใต้ของเมืองและที่บ้านหนองแวง ทางตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นต้น

ที่เมืองศรีวิชัยประณีต มีการชลประทานเพื่อกักน้ำไว้ใช้นับว่าเจริญมาก ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้มีคันกั้นน้ำพร้อมด้วยร่องแล่นออกจากบริเวณสระแก้วขนานแนวกำแพงเมือง จากตะวันตกเฉียงใต้ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๗๐๐ เมตร ไปสิ้นสุดเอาบริเวณหนองน้ำ หลังโรงพยาบาลโรคเรื้อน คันกั้นน้ำนี้ทำขึ้นเพื่อกั้นให้น้ำไหลลงมาแต่ที่สูงทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ให้ไหลลงตามร่องไปลงหนองน้ำข้างโรงพยาบาลโรคเรื้อน ส่วนหนองน้ำที่ชักน้ำจากหนองน้ำนี้เข้าสู่คูเมืองมาใช้ในเมืองนี้ยังหาไม่พบ นอกจากคันกั้นน้ำนี้ยังมีคันดินขนาดใหญ่กว้าง ๑๕ เมตร ออกจากริมเมืองด้านเหนือ คือบริเวณด้านสระมะเขือไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านบ้านหัวซาไปหมดที่บ้านเกาะสมอ คันดินนี้ชาวบ้านเรียกกันว่า เป็นถนนที่สร้างในการอภิเษกสมรสระหว่างพระมโหสถ กับพระนางอมรเทวี แห่งเมืองโคกขวาง แต่ทว่ายังไม่เสร็จก็เลิกไป อันที่จริงถนนหรือคันดินนี้คงจะมีหน้าที่อีกอย่างหนึ่ง นอกเหนือไปจากถนนเพื่อการคมนาคม คือ เป็นคันกั้นน้ำที่ไหลมาจากที่สูงทางด้าน

ตะวันตกให้ไหลเข้าสู่สระน้ำและร่องน้ำของตัวเมืองทางคันเหนือ แทนการปล่อยน้ำให้ไหลลงสู่ที่ลุ่มทางคันตะวันตกเฉียงเหนือของตัวเมือง

ตามลักษณะภูมิประเทศเมืองศรีวิชัยตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางคมนาคมและเศรษฐกิจ บริเวณที่ตัวเมืองตั้งอยู่เป็นที่ดอนสูง เป็นเพิงยื่นออกมาจากบริเวณที่สูงซึ่งลาดลงมาแต่เทือกเขาตงพญาเย็น บริเวณที่สูงจะคลุมพื้นที่ในเขตอำเภอประจันตคาม กบินทร์บุรี ศรีมหาโพธิ รัษฎาประเทศ วงโค้งลงมาทางใต้คลุมพื้นที่ทางคันตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านอำเภอพนัสนิคม ไปจดชายทะเลที่อำเภอเมืองจังหวัดชลบุรี ทางคันเหนือตะวันตกและตะวันตกเฉียงใต้ เป็นบริเวณที่ลุ่มต่ำนาท่วมถึง บริเวณนี้ได้แก่ที่ราบลุ่มทางคันตะวันตกของอำเภอศรีมหาโพธิ อำเภอเมืองปราจีนบุรี อำเภอพนมสารคาม และบริเวณจังหวัดฉะเชิงเทราทั้งหมด

ในสมัยโบราณบริเวณปากน้ำบางปะกง ควรจะขึ้นมียู้อย่างน้อยในบริเวณอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นที่ลุ่มต่ำมีระดับความสูงราว ๒ เมตร จากระดับน้ำทะเล และเป็นบริเวณที่มีแม่น้ำบางปะกงกว้างใหญ่คดเคี้ยว แสดงให้เห็นร่องรอยของบริเวณที่เป็นปากน้ำอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้อ่าวบางปะกงจะกินเว้าขึ้นมาถึง อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา เมืองศรีวิชัย จะอยู่ห่างจากปากน้ำบางปะกง หรือแม่น้ำปราจีนบุรีเพียง ๒๐ กม. พื้นที่ เป็นท้องนาทางคันตะวันตก และตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองในสมัยนั้นก็จะมีสภาพเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงเช่นเดียวกับพื้นที่จากกรุงเทพฯ ถึงปากน้ำเจ้าพระยาในขณะนั้น และมีร่องน้ำใหญ่ หรือแม่น้ำที่เรือเดินทะเลสามารถแล่นเข้ามาจอดทอดสมอได้ถึงหน้าเมือง ปัจจุบันที่หน้าเมืองศรีวิชัยดังกล่าวแล้วนั้น ยังมีร่องรอยของทางน้ำอยู่ ซึ่งจะแลเห็นได้ชัดเจนจากภาพถ่ายทางอากาศ ร่องน้ำเหล่านี้ล้วนแต่ไปออกแม่น้ำปราจีนบุรี หรือแม่น้ำบางปะกงทั้งสิ้น เช่น ลำน้ำคลองหัวกรด ซึ่งแยกลำน้ำปราจีนบุรีที่บ้านโคกสูง เขตอำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรีลงมาทางใต้ ผ่านลำน้ำคลองช้าง บ้านแวง บ้านท่าข้ามเป็นขุดทำข้ามวกลงมาทางบ้านดอนตาหอม เป็นขุดน้ำเค็ม เข้ามายังบ้านโพธิ์ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองศรีวิชัย ท้องที่ในเขตบ้านต้นโพธิ์แต่เดิมเรียกกลางโพธิ์ จากคำบอกเล่าของผู้มีอายุในหมู่บ้านนี้บอกว่าเคยขุดพบเสากระโดงเรือสำเภาในท้องทุ่งบริเวณ นอกจากนี้ยังมีร่องรอยของลำน้ำเก่าอีกมากมายที่แสดงให้เห็นว่ามีทางน้ำเข้าไปได้ถึงหน้าเมืองศรีวิชัย เช่น ลำน้ำขุดเจ้าฟ้า ขุดอากาศ ขุดหลอด เป็นต้น

ร่องรอยลำน้ำเก่าจากแม่น้ำปราจีนบุรี หรือแม่น้ำบางปะกงมายังเมืองศรีวิชัยสปุระ นั้นยังมีอีกมาก เช่น ลำน้ำคลองบางกระเจ็ด ซึ่งแยกจากแม่น้ำบางปะกง ที่วัดปากคลองกระเจ็ด ในเขตอำเภอบางคล้า ไปบรรจบกับคลองขุดท่าข้าม เป็นต้น จากตำแหน่งที่ตั้ง และลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว เมืองศรีวิชัยสปุระจึงเป็นเมืองท่าที่สำคัญเมืองหนึ่งอย่างไม่ต้องสงสัย หลักฐานทางโบราณคดีที่สนับสนุนการสันนิษฐานนี้ ก็คือบรรดาโบราณวัตถุที่พบในเขตเมืองศรีวิชัยสปุระ ซึ่งเป็นเมืองต่างประเทศเหมือนกันกับที่พบที่เมืองออกแก้ว ในประเทศเวียดนาม และเมืองอุทองทางด้านตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โบราณวัตถุดังกล่าวนี้ ได้แก่พวกลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องประดับของคนในสมัยนั้น

เมืองศรีวิชัยสปุระตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางการคมนาคมและเศรษฐกิจ เช่นเดียวกับเมืองอุทอง เพราะอยู่ในตำแหน่งที่ติดต่อกับต่างประเทศได้ทางทะเลและบรรดาเมืองโบราณอื่น ๆ พื้นที่ทางด้านตะวันออก และด้านตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองศรีวิชัยสปุระ เขตอำเภอบักรังไซ และดินแดนที่ราบเขมรต่ำทางอำเภอรัญญประเทศ การเกี่ยวข้องกับดินแดนดังกล่าวนี้ เห็นได้จากที่เมืองโบราณ หรือชุมชนใหญ่ ๆ อยู่เป็นระยะไป เมืองแรกที่เราควรกล่าวถึงที่นี่คือ ชุมชนชุมชนโคกขวางอยู่ห่างจากเมืองศรีวิชัยสปุระขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือราว ๑๑ กม. ไม่มีคูน้ำและกำแพงเมืองเช่นเมืองศรีวิชัยสปุระ เมืองนี้อยู่ห่างแม่น้ำปราจีนบุรี ซึ่งอยู่ทางเหนือ ๒ กม. ถนนสายโคกวัดศรีมหาโพธิ์ตัดผ่านบริเวณที่เมืองนี้อยู่ โดยเหตุที่เมืองนี้ไม่มีคูน้ำและกำแพงเมืองให้กำหนดบริเวณได้ จึงต้องอาศัยบริเวณที่กลุ่มของโบราณสถานตั้งอยู่ และเนินดินที่มีเศษกระเบื้องอันเป็นภาชนะใช้สอย แสดงให้เห็นว่าบริเวณที่อยู่อาศัยเป็นเครื่องกำหนด จากการสำรวจบริเวณเดียวกันนี้ ก็อาจกำหนดเอาได้ว่าบริเวณตัวเมือง คือ บริเวณปลายสุดของเพิงที่ติดกับที่ลุ่มต่ำเป็นทุ่งทางด้านตะวันออก บริเวณที่เป็นเมืองนี้มีลักษณะเป็นรูปครึ่งวงกลมมีรัศมี ๕๐๐ เมตร อยู่ทางด้านตะวันตกของถนนที่ไปศรีมหาโพธิ์

ตำนานเกี่ยวกับชื่อเมืองศรีวิชัยสปุระที่ตงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรีนี้ ได้มีผู้ถกเถียงกันว่าตำนานเดิมชื่ออะไรแน่ เพราะบางท่านก็เรียก นครมโหสถ ซึ่งมีชื่ออยู่ในเรื่องมหาอุมมกชาดก และเมืองพระรถก็เรียก ซึ่งมีอยู่ในเรื่องรถเสนชาดก ในปัญญาสาชก ก็มีเรื่องราว พระรถ (หรือรถเสน) เป็นโอรสท้าวรถสิทธิ์ มารดาคือนางน้องคนสุดท้ายใน

บรรดานางสิบสอง ซึ่งเป็นชายาของท้าววรดิษฐ์ แต่ท่านางสิบสองนี้ได้รับเคราะห์กรรมถูกนางยักษ์สนธมารจำแลงตัวมายึดวนให้ท้าววรดิษฐ์หลงใหล จนถึงสั่งให้เอานางสิบสองไปขังไว้ในอุโมงค์ และให้ควักลูกตาเสียด้วย ส่วนนางคนสุดท้ายก็ถูกควักลูกตาเพียงข้างเดียว เมื่อนางคลอคลุกจึงเลี้ยงลูกไว้ได้ ครั้นลูกชายเติบโตขึ้นมีฤทธิ์มาก ชื่อพระรถ (รถเสน)

พระรถนี้แหละที่นางสนธมารออกอุบายให้ไปเอายาวิเศษที่นางเมรีในเมืองคชบุรี และได้ให้ถือหนังสือลับไปด้วย ในหนังสือนั้นว่า พระรถไปถึงวันไหนก็ให้ฆ่าเสียในวันนั้น ในระหว่างเดินทาง พระรถไปพักค้างคืนที่อาศรมพระฤาษี และพระฤาษีเห็นพระรถก็สงสาร แล้วก็เลยแปลงสาส์นเสียใหม่ว่า พระรถไปถึงวันไหนก็ให้นางเมรีอภิเษกเป็นสวามีวันนั้น

พระรถก็ได้นางเมรีเป็นชายาด้วยประการฉะนี้ นางเมรีเป็นลูกสาวยักษ์ นับว่าเป็นลูกยักษ์ที่มีความงามพิเศษ พระรถจึงหลงใหลถึงกับลืมแม่ แต่พระรถก็มีผ้าวิเศษคอยเตือนสติ ดังนั้น คันทิ้งพระรถจึงมอมเหล่านางเมรีจนเมาเมาย แล้วขโมยห่อตา ยาวิเศษ และผงวิเศษ หนีจากเมืองคชบุรี

นางเมรีตื่นขึ้นสร้างมา พอรู้ว่าพระรถหนีไปก็รีบออกติดตาม แต่พระรถมีผงวิเศษ ซัดออกไปเป็นภูเขาบ้าง เป็นไฟบ้าง ขวางหน้านางเมรีไว้ แต่นางเมรีก็ทำลายได้ ในที่สุดพระรถซัดผงวิเศษห่อสุดท้าย เป็นไฟกรรขวานหน้าหมกบัพณูที่นางเมรีจะข้ามไปได้ นางก็ร้องโอดครวญให้พระรถกลับไปหานาง แต่พระรถก็พระทัยแข็งไม่ยอมกลับ นางจึงกลืนใจตายต่อหน้าพระรถ

เรื่องความรักของนางเมรี เป็นที่จับใจของคนไทยแต่ก่อนอยู่มาก เนื้อเรื่องของนิทานนี้แปลกประหลาดพิสดาร และออกจะเป็นเรื่องขลังๆ อยู่ด้วย กวีจึงได้ประพันธ์เป็นกาพย์ขับไม้ ยังไม่ทราบว่ามีผู้ใดแต่ง แต่น่าจะเป็นวรรณคดีรุ่นเก่าสมัยกรุงศรีอยุธยา ใช้ขับกล่อมมหาเศวตฉัตรในพระราชพิธีสมโภช แต่บางท่านว่า ชื่อเมืองพระรถ เป็นชื่อที่นิยมตั้งชื่อเมืองของอินเดียในสมัยโบราณ

๒. ขุนนุชนบ้านโคกขวาง** ตงบ้านโคกขวางมีความเจริญไม่แพ้เมือง

* ความเห็นของ ร.ต.ท. แสง มนวิทูร

** ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเขียน “โคกผาง” ปัจจุบันใช้คำว่า “โคกขวาง”

ศรีวิชัย มีกลุ่มศาสนสถานที่ยังพบส่วนมากเป็นของเนื่องในศาสนาพราหมณ์ บริเวณรอบๆ เมือง มีสระน้ำขนาดใหญ่หลายแห่ง และที่สำคัญมีถนนหรือคันชลประทานออกจากริมเมือง ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ไปประมาณ ๓ กม. คันถนนนี้กว้าง ๑๘ กม. ปัจจุบันมีหมู่บ้านตั้งอยู่คือบ้านเกาะเตี๋ยและบ้านหัวไผ่ ซึ่งอยู่ตอนปลายสุดของถนน คันถนนนี้จะกั้นน้ำซึ่งไหลจากที่สูง ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้เพื่อใช้บริเวณใกล้เมือง เมืองโคกขวางนั้นนับเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองศรีวิชัย จากเมืองโคกขวางจะมีทางติดต่อกับบ้านเมืองทางดินแดน ตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือจากภาพถ่ายทางอากาศ บริเวณฝั่งเหนือของแม่น้ำปราจีนบุรี ตรงตอนเหนือเมืองโคกขวางมีร่องรอยของถนนโบราณเมืองโบราณ เนินดินรูปสี่เหลี่ยมหลายแห่งมีเป็นระยะๆ ไป ทางด้านเหนือขึ้นไปถึงอำเภอเมืองปราจีนบุรี และต่อเข้าไปเขตเมืองนครนายก บริเวณเมืองนครนายกซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นตอนเหนือของอ่าวบางปะกงโบราณมีเมืองโบราณรูปกลมรีขนาด ๖๐๐ x ๗๐๐ เมตร เมืองนี้ชาวบ้านเรียกว่า ดงละคร ตั้งอยู่บนที่ดินสูง ลักษณะคล้ายเกาะศิลาแดงอยู่กลางทุ่ง จากโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบในเมืองนี้ พอจะกำหนดอายุได้ว่าเป็นเมืองมาแต่สมัยทวารวดี ลงมาจนถึงสมัยอยุธยา ส่วนทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองโคกขวาง มีร่องรอยของชุมชนโบราณเป็นระยะๆ ไปตามลำน้ำปราจีนบุรีไปจนถึงเขตอำเภอกระบินทร์บุรี จากกระบินทร์บุรีมีเส้นทางขึ้นทางเหนือติดต่อกับอำเภอบักรังชัยเข้าดินแดนบ้านเมืองในที่ราบสูงโคราช สำหรับบริเวณนี้สำรวจพบที่เป็นชุมชนโบราณและศาสนสถานในเขตบ้านทุ่งโพธิ์หลายแห่ง อีกทางหนึ่งมีโบราณสถานและชุมชนโบราณรายทางไปเหมือนกัน เช่น ในบริเวณอำเภอสระแก้ว อำเภอวัฒนานคร และอำเภออรัญประเทศ เป็นต้น

ชุมชนอื่น ๆ นอกจากชุมชนใหญ่ ๆ ทั้งสองแห่งแล้ว ยังมีแหล่งชุมชนขนาดเล็กย่อยอีก ๒-๓ แห่ง เป็นต้นว่าชุมชนปราสาทสัตยอภิกกวม ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นที่ราบ ตำบลโคกสูงทางทิศเหนือของอำเภออรัญประเทศ และชุมชนแถบปราสาททับเสียม ชุมชนแถบปราสาทเมืองไผ่ เป็นต้น ซึ่งเป็นสถานที่ ๆ น่าศึกษาและกันคว่าเป็นอย่างยิ่ง

การสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน
เมืองเก่าพระรถ ดงศรีมหาโพธิ
อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี

ของ
บรรจบ เทียมศักดิ์

*

ตัวเมืองเก่าพระรถ ตั้งอยู่ที่ดงศรีมหาโพธิ บ้านโคกวัด ตำบลโคกบึง อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ห่างศาลากลางจังหวัดปราจีนบุรีไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ ๒๐ กิโลเมตร ห่างที่ว่าการอำเภอศรีมหาโพธิไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๑๖ กิโลเมตร และห่างที่ว่าการอำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา มาทางทิศใต้ประมาณ ๒๐ กิโลเมตร ปัจจุบันมีถนนศรีมหาโพธิผ่านเมืองเก่าพระรถ และมีรถประจำทางผ่านทุกวันระหว่างจังหวัดฉะเชิงเทราและปราจีนบุรี กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเมืองพระรถเป็นโบราณสถานสำหรับชาติเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๘ ชื่อเมืองพระรถคงเป็นชื่อเรียกของชาวพื้นเมืองแถบนั้น ทางจังหวัดปราจีนบุรีจึงแจ้งขึ้นไปยังกรมศิลปากร เพื่อประกาศขึ้นทะเบียนไว้แต่ครั้งนั้น และยังมีชื่อเมืองพระรถอีกสองแห่ง คือ อยู่ที่ตำบลหน้าพระธาตุ อำเภอพนมสนธิคม จังหวัดชลบุรี และอยู่ที่ตำบลควนมะพร้าว อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง หากได้รับงบประมาณ กรมศิลปากรจะได้ดำเนินงานสำรวจขุดแต่งโบราณวัตถุสถานแห่งนั้นต่อไป

ชื่อเมืองพระรถที่ดงศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ได้มีผู้ถกเถียงกันว่า เดิมชื่ออะไรแน่ เพราะบางท่านก็เรียก นครมโหสถ เพราะมีชื่ออยู่ในเรื่องมหาอุมมกชาดก และเมืองพระรถก็เรียก ซึ่งมีอยู่ในเรื่องรถเสนชาดก ในปัญญาสชาดก ดังมีเรื่องว่า พระรถ (หรือรถเสน) เป็นโอรสท้าวรถสิทธิ์ มารดาคือนางน้องคนสุดท้องในบรรดานางสิบสอง ซึ่งเป็นชายาของท้าวรถสิทธิ์ แต่ว่านางทั้งสิบสองนี้ได้รับเคราะห์กรรมถูกนางยักษ์สนธมารจำแลงตัวมายัยวนให้ท้าวรถสิทธิ์หลงใหลจนถึงสั่งให้เอานางสิบสองไปขังไว้ในอุโมงค์ และ

ให้ควักลูกตาเสียด้วย ส่วนนางคนสุดท้ายก็กระหืดกระหันทิ้งลูกตาเพียงข้างเดียว เมื่อนางคลอคลุก จึงเลี้ยงลูกไว้ได้ ครั้นลูกชายเติบโตขึ้นมีฤทธิ์มาก ชื่อพระรถ (รถเสน)

พระรถนี้แหละที่นางสนมมารออุบายให้ไปเอายาวิเศษที่นางเมรีในเมืองคชบุรี และได้ให้ถือหนังสือลับไปด้วย ในหนังสือนั้นว่า พระรถไปถึงวันไหนให้ฆ่าเสียในวันนั้น ในระหว่างเดินทาง พระรถไปพักค้างคืนที่อาศรมพระฤๅษี พระฤๅษีเห็นพระรถก็สงสาร แล้วก็เลยแปลงสาส์นเสียใหม่ว่า พระรถไปถึงวันไหน ให้นางเมรีอภิเษกเป็นสวามีวันนั้น

พระรถก็ได้นางเมรีเป็นชายาค่ายประการฉะนี้ นางเมรีเป็นลูกสาวยักษ์ นับว่าเป็นลูกยักษ์ที่มีความงามพิเศษ พระรถจึงหลงใหลถึงกับลืมแม่ แต่พระรถมีม้าวิเศษคอยเตือนสติ ดังนั้น คืนหนึ่งพระรถจึงมอมเหล่านางเมรีจนเมามาย แล้วขโมยห่อตา ยาวิเศษ และผงวิเศษหนีออกจากเมืองคชบุรี

นางเมรีตื่นขึ้นสร้างมา พอรู้ว่าพระรถหนีไป ก็รีบออกติดตาม แต่พระรถมีผงวิเศษ ชักออกไปเป็นภูเขาบ้าง เป็นไฟบ้าง ขวางหน้านางเมรีไว้ แต่นางเมรีก็ทำลายได้ ในที่สุดพระรถชักผงวิเศษสุดท้าย เป็นแม่น้ำไฟกรดขวางหน้า หมกบังบุญที่นางเมรีจะข้ามไปได้ นางก็ร่ำร้องโอดครวญให้พระรถกลับไปหานาง แต่พระรถก็พระทัยแข็งไม่ยอมกลับ นางจึงกลืนใจตายต่อหน้าพระรถ

เรื่องความรักของนางเมรีเป็นที่จับใจของคนไทยแต่ก่อนอยู่มาก เนื้อเรื่องของนิทานนี้แปลกประหลาดพิสดาร และออกจะเป็นเรื่องขลัง ๆ อยู่ด้วย กวีจึงได้ประพันธ์เป็นกาพย์ขับไม้ยังไม่ทราบว่าเป็นผู้ใดแต่ง แต่น่าจะเป็นวรรณคดีรุ่นเก่าสมัยกรุงศรีอยุธยา ใช้ขับกล่อมพระมหาเสวตฉัตรในพระราชพิธีสมโภช

แต่บางท่านว่า^(๑) ชื่อเมืองพระรถ เป็นชื่อที่นิยมตั้งชื่อเมืองของอินเดียในสมัยโบราณ

อายุของเมืองเก่าพระรถ^(๒) อาจจะประมาณได้ตามโบราณวัตถุสถานที่พบในบริเวณเมือง คือ

ก. ลูกปัดต่าง ๆ มีอายุระหว่าง พ.ศ. ๖๐๐-๘๐๐

(๑) ความเห็นของ ร.ค.ท. แสง มนวิทูร

(๒) ความเห็นของนายมานิต วัลลิโกดม

ข. โบราณวัตถุ สมัยทวารวดี ราว พ.ศ. ๑๐๐๐-๑๒๐๐

ค. โบราณวัตถุ สมัยลพบุรี ราว พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๘๐๐

และเมื่อกรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่งวิหารหมายเลข ๑๑ ก็พบกรอบคั่นช่องสำริด เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๕๐๙ มีจารึกอักษรขอมโบราณ (รูปที่ ๑) อ่านได้ว่า^(๓)

รูปที่ ๑ กรอบคั่นช่อง สำริด สมัยลพบุรี มีจารึกอักษรขอมโบราณ

๑๑๑๕ ศก วุระ ชันวน วุระ ปาทกมฺรเตง อญฺ ศรีชยวรมุํม ท ต วุระ อาโรคฺยสาล นา ศรีวตฺสปุระ แปลว่า ๑๑๑๕ ศก พระไทยธรรม ของพระบาทกมฺรเตง อญฺ ศรีชยวรมุํม ทรงมอบให้แก่อาโรคฺยสาลา (โรงพยาบาลอันประเสริฐ) ณ ศรีวตฺสปุระ^(๔)

และได้เคยพบคั่นช่อง^(๕) แบบเดียวกันนี้ที่บริเวณปราสาทหินโคกปราสาท ห่างหมู่บ้านปะคำประมาณ ๓ กิโลเมตร เวลานั้นมักเรียกกันว่า ปราสาทบ้านโคกแก้ว อำเภอ

(๓) นายประสาร บุญประคอง และ นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่าน-แปล

(๔) จากหนังสือ Inscriptions Du Cambodge VII p. 154

(๕) หนังสือโครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๒ น. ๓๖

นางรอง จัหวัดบุรีรัมย์ ที่ครอบคันฉ่องมีจารึกอักษรขอมโบราณอ่านได้ว่า ๑๑๑๕ ศก
 วระ ชันวน วระ บาท กมฺรเตง อดฺย ศรีชยวรมมเทว ต วระ อาโรกยสาธ นา วิเรนทรปุระ
 แปลว่า ๑๑๑๕ ศก ไทยธรรมของพระบาทกมรเตง อดฺย ศรีชยวรมเทว ทรงมอบให้แก่
 อโรกยสาธ (โรงพยาบาลอันประเสริฐ) ณ วิเรนทรปุระ

๑๑๑๕ ศก ตรงกับ พ.ศ. ๑๗๓๖ ^(๖) ดังนั้นจึงรู้ได้ว่า เมืองพระรถแต่เดิมมี
 ชื่อว่า ศรีวัตสปุระ เมื่อได้พบจารึกดังกล่าว จึงทำให้ทราบว่า เมืองพระรถในสมัยนั้นเรียก
 ว่า ศรีวัตสปุระ และก่อน พ.ศ. ๑๗๓๖ ขึ้นไปก็คงเรียกเมืองพระรถว่า ศรีวัตสปุระ ต่อมา
 เมื่อเมืองนี้ร้างไปคนภายหลังไม่ทราบชื่อเดิม จึงสมมุติเรียกกันขึ้นใหม่ว่า เมืองพระรถ ตาม
 เรื่องราวในปัญญาสชาดกที่กล่าวมาข้างต้น ก็อาจเป็นไปได้ แล้วในปัจจุบันยังมีผู้ตั้งชื่อให้ใหม่
 ว่านครมโหสถ

สภาพเมืองเก่าพระรถ ตั้งอยู่บนที่ราบ ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ นอกคุ
 เมืองเป็นป่าไม้เบญจพรรณ ทิศเหนือและทิศตะวันตก เป็นทุ่งนา และมีหมู่บ้าน ลักษณะ
 ตัวเมืองเป็นรูปวงรี (แผนผัง) คล้ายเมืองบัน จัหวัดนครสวรรค์ เมืองกำแพงแสน จัหวัด
 นครปฐม เมืองอุทอง จัหวัดสุพรรณบุรี เมืองเสมา จัหวัดนครราชสีมา และเมืองฟ้า
 แดงสูงยาง จัหวัดกาฬสินธุ์ เมืองเก่าพระรถ กว้างประมาณ ๑ กิโลเมตร ยาวราว ๒
 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ ๗๔๒ ไร่ ๒ งาน ๒๕ ตารางวา มีคูล้อมรอบ คูกว้างประมาณ
 ๑๖ เมตร ริมคูด้านทิศใต้ ตะวันออก และตะวันตก มีศิลาแลงเรียงซ้อนกันสูงประมาณ
 ๖ เมตร คงเป็นประตูและบ้อมปราการ มีรากฐานโบราณสถานในตัวเมืองและนอกคุเมือง
 โดยรอบเป็นระยะห่างกันประมาณ ๒๐๐ - ๔๐๐ เมตร และบริเวณใกล้โบราณสถานมีสระ
 กับบ่อน้ำ นอกคุเมืองด้านตะวันออก ตะวันตก และใต้มีบ่อน้ำหลายบ่อ พื้นดินในตัวเมือง
 และนอกคุเมืองส่วนมากเป็นดินแดง

ในปี พ.ศ. ๑๗๓๖ เมืองเก่าพระรถ คงเจริญรุ่งเรืองมาก แต่ปัจจุบันในตัวเมือง
 และนอกคุเมืองได้มีราษฎรปลูกบ้านเรือนอยู่อาศัยและปลูกพืช เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่
 โคกดินต่าง ๆ ส่วนใหญ่ได้ถูกผู้แสวงหาสมบัติขุดทำลายไป จนบางแห่งไม่สามารถจะศึกษา
 ถึงลักษณะของสถาปัตยกรรม ศิลปโบราณและวัฒนธรรมได้ อย่างไรก็ตามก็ตี กรมศิลปากรได้

(๖) ในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๒ ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๐ เล่ม ๒
 เดือนกรกฎาคม ๒๕๐๕ น. ๔๑ และนิตยสารวิมาข ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๒ น. ๖๖

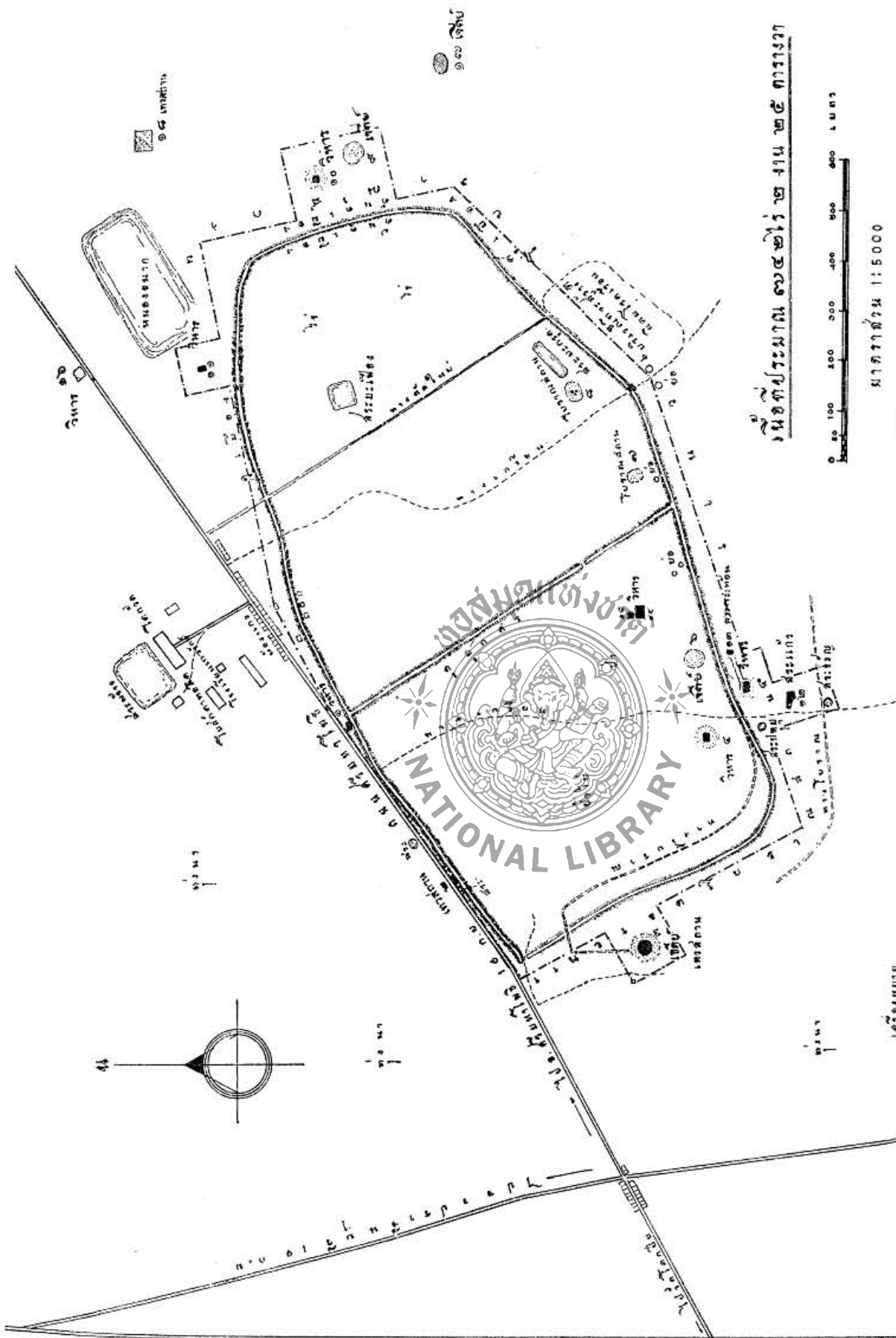
ดำเนินการสำรวจและขุดแต่งสระโบราณ โศกดินต่าง ๆ เหล่านี้ตามกำลังงบประมาณที่ได้รับ โดยได้เริ่มดำเนินการขุดแต่งมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๘ เป็นลำดับและได้เก็บรวบรวมโบราณวัตถุจากบริเวณเมืองเก่าพระรถ นำมาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร โบราณวัตถุที่เก็บรวบรวมมาได้แก่

๑. ศิวลึงค์ ศิลา สมัยลพบุรี (รูปที่ ๒) มีตำนาน^(๑) กล่าวไว้ว่า ในกาลครั้งหนึ่ง Ravana ได้เดินทางไปยังภูเขาหิมาลัย เพื่อขอศิวลึงค์ (Linga) จากพระศิวะ เพื่อนำไปสักการบูชาแทนองค์พระศิวะ พระศิวะก็ได้มอบศิวลึงค์หินให้แก่ Ravana (คือทศกัณฐ์) และได้บอกว่า หากศิวลึงค์แตะพื้นดินเมื่อใดจะต้องตกอยู่ตรงพื้นดินนั้น จะนำต่อไปอีกไม่ได้ ขณะที่ Ravana แบกศิวลึงค์เดินทางไปยังบ้านของเขาในลังกา บรรดาเทพเจ้าทั้งหลายก็พากันหัวันวิตกว่า Ravana จะมีอำนาจมากเหนือพวกตนจึงพากันคิดกำจัดทำลายเสีย โดยจะหาทางให้ศิวลึงค์ตกแตะพื้นดินเสียก่อนที่จะนำไปถึงบ้าน จึงตกลงกันให้ Varuna เทพเจ้าแห่งกลางคืนแปลงกายเข้าไปในร่างของ Ravana เป็นเหตุให้ Ravana เจ็บปวดมากแทบจะแบกไม่ไหว พระอินทร์ทราบเข้าจึงแปลงกายเป็นพราหมณ์ผู้เฒ่ามาช่วย Ravana แต่ยังไม่

รูปที่ ๒ ศิวลึงค์ ศิลา สมัยลพบุรี

(๑) ในหนังสือ Hindu Mythology ฉบับพิมพ์ ค.ศ. ๑๙๘๒ น. ๓๖

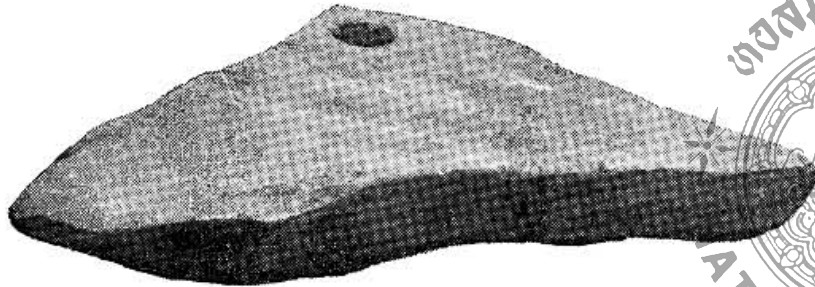

แผนที่บริเวณสวนสาธารณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

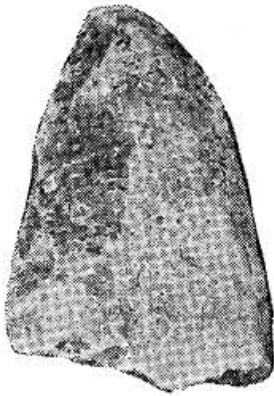
ผู้จัดทำ	กรมศิลปากร
ผู้ตรวจ	กรมศิลปากร
ผู้พิมพ์	กรมศิลปากร
ผู้จัดพิมพ์	กรมศิลปากร
ผู้จำหน่าย	กรมศิลปากร

กรมศิลปากร
 กรมศิลปากร
 กรมศิลปากร

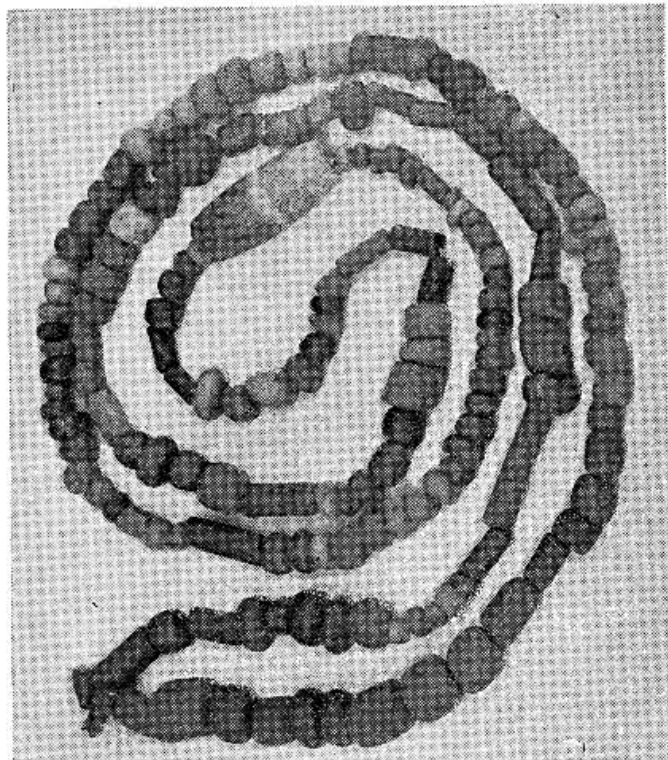
ไม้ทันท่วงเหลือ คิวลิ่งก็ตกจากบ่าของ Ravana และปักอยู่ที่พื้นดินที่ไพทยนถ (Baidyanath) ในพิรภูมิ (Birbhum)

รูปที่ ๓ ระฆังหิน รูปสามเหลี่ยม

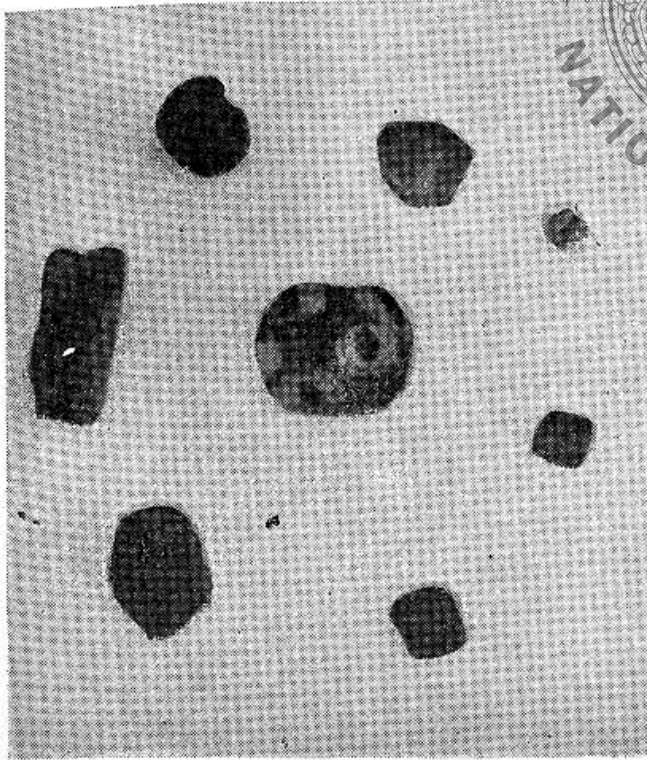
รูปที่ ๔
ขวานหิน สมัยก่อนประวัติศาสตร์
ยุคหินใหม่

รูปที่ ๕ ลูกบิด พบในเมืองพระรถ

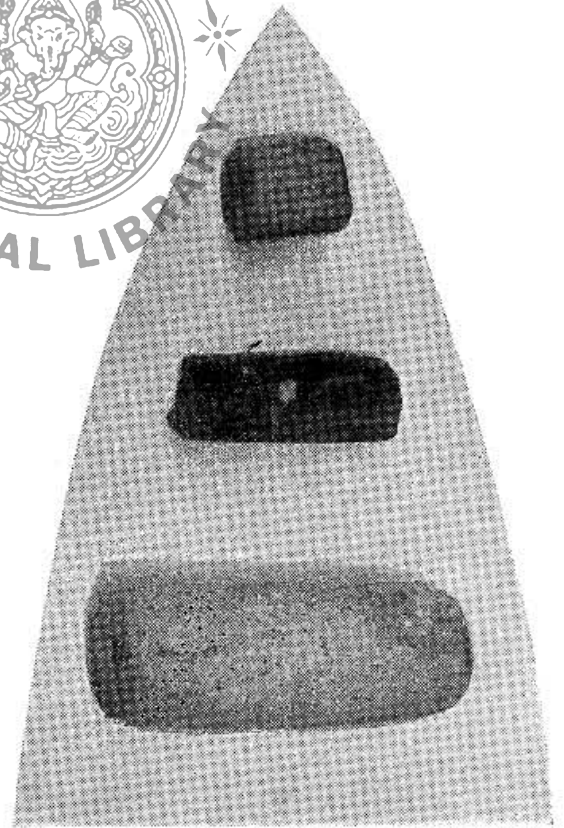
๒. ระฆังหิน รูปสามเหลี่ยม มีรูแขวน (รูปที่ ๓) ใช้เมื่อก่อนสมัยหล่อโลหะ
คร. จีอง บัวเชลียะ กล่าวว่า ภายหลังนำมาใช้เป็นเครื่องตกแต่ง เป็น Tradition อย่างหนึ่ง

๓. ขวานหิน สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ (รูปที่ ๔) เป็นขวานหินขัด
ปลายข้างหนึ่งเล็กและมน Rounded butt พบในประเทศไทยหลายแห่ง เช่น ที่เมืองเก่าอุทุมทอง

รูปที่ ๖

ลูกปัด (เม็ดกลาง มีตาประกอบด้วยวง ๒ วง)
พบในเมืองพระรถ

รูปที่ ๗

ลูกปัด พบในเมืองพระรถ

๔. ลูกปัดโบราณ (๘) อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๖ (รูปที่ ๕-๗)
ลูกปัดที่พบในบริเวณเมืองพระรถ มีสีอ่อนกว่าที่เมืองเก่าอุททอง ลูกปัดสีเดียวซึ่งทำด้วยแก้ว
หิน ดินเผา และอำพัน มีสีเหลือง แดง น้ำเงิน ขาว เขียว ดำ พบสีแดงมากกว่าสีอื่นและ
ลูกปัดหลายสีในเม็ดเดียวกัน มีลูกปัดแบบโรมัน แบบออกแก้ว แบบฟูนัน เป็นต้น
และเมื่อหลายปีมาแล้ว กรมศิลปากรก็ได้รวบรวมโบราณวัตถุชิ้นงามที่สำคัญ
หลายชิ้นจากบริเวณเมืองเก่าพระรถ เช่น

พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ศิลา สมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่
๑๔-๑๖ สูง ๑๓๓ ซม. (รูปที่ ๘)

เสาจำหลักลวดลาย ศิลา สมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ สูง ๘๒ ซม.

(๘) มีรายละเอียดในหนังสือ โบราณวิทยาเรื่อง เมืองอุททอง ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ น. ๕๑-๖๐

รูปที่ ๔

พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ศิลาสสมัยทวารวดี พบที่บริเวณเมืองเก่าพระรถ ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ห้อง ค. ๖

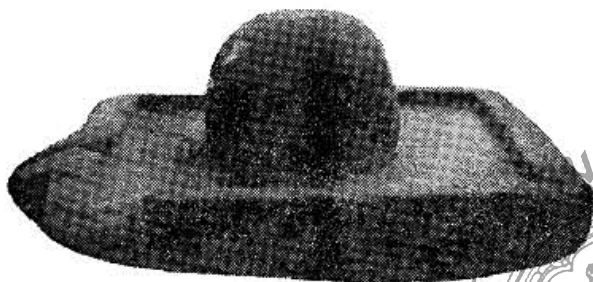
รูปที่ ๕

พระนารายณ์สวามหวกทรงกระบोक ศิลาสสมัยทวารวดีพบที่บริเวณเมืองเก่าพระรถ ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ห้อง ค. ๔

พระนารายณ์สวามหวกทรงกระบोक ศิลาส พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ สูง ๑๗๓ ซม. (รูปที่ ๔)

พระนารายณ์สวามหวกทรงกระบोक ศิลาส พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ สูง ๑๗๑ ซม. ศิวลึงค์ ศิลาส พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ สูง ๒๕๒ ซม.

ศิวลึงค์และฐาน (โยน) ศิลาส พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ สูง ๒๔ ซม. ฐานกว้าง ๕๒ ซม. ยาว ๕๓ ซม. (รูปที่ ๑๐)

รูปที่ ๑๐

ศิวลึงค์และฐาน (โยนิโทระณะ) ศิลา พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ พบที่บริเวณเมืองเก่าพระรถ ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบัน อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ห้อง ต. ๔

รูปที่ ๑๑

ศิลาจารึก พิงอยู่ที่โคนต้นโพธิ์ใหญ่ ณ วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์

และมีศิลาจารึก^(๕) สูง ๑.๗๗ เมตร กว้าง ๔๐ ซม. หนา ๒๘ ซม. พิงอยู่ที่โคนต้นโพธิ์ใหญ่ (รูปที่ ๑๑) (ต้นโพธิ์วัดรอบลำต้นได้ประมาณ ๔.๕๐ เมตร สูงราว ๔๐ เมตร) ณ วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกبيب ซึ่งอยู่ห่างเมืองเก่าพระรถ มาทางทิศตะวันตกประมาณ ๔ กิโลเมตร ศิลาจารึกนี้บางท่านว่าเดิมอยู่ที่เนินสระบัว ห่างเมืองเก่าพระรถประมาณ ๔ กิโลเมตร แต่บางท่านก็ว่าเดิมอยู่ที่เทวสถานใกล้สระมรกต

จารึกนี้เขียนด้วยตัวอักษรอินเดียใต้ เป็นคำสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย มี ๒๗ บรรทัด บรรทัดที่ ๑ ถึง ๓ เป็นภาษาขอม บรรทัดที่ ๔ ถึง ๑๖ เป็นภาษามคธ แต่งเป็นวสันตคิลกฉันท และบรรทัดที่ ๑๗ ถึง ๒๗ เป็นภาษาขอม อ่านได้ว่า^(๑๐)

(๕) นายชิน อยู่ดี เป็นผู้ไปตรวจและอัดสำเนา

(๑๐) นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่านและแปล

๑. (๖๘๓ นุณม) นุณ นกษัตริ มว โรจ เชษฐา
๒. วุฑฐวาร์ นุ (ราเตง) วุฑฐสิร ปุริษฐา
๓. วุระ ศาษฏ เนาะ ฯ
๔. ฯ ศรี ฯ โย สววลอกโมหิโต ก
๕. รุณาธิวาโส โมขำ กโร (นิรม)
๖. ลั วรปฺณจณโท โณยโย ท (โมณ)
๗. วิกฺลิตฺ สกฺลิตฺ วิวฺทุโช โลกุตฺตโร
๘. นมฺตฺถิ ตํ สิริสา มุเนนทํ
๙. โสปานมालมมลํ ติรณา
๑๐. ลยสฺส สงฺสาร์สาครสมฺมุตฺตรณาย
๑๑. เสทฺถํ สํววาทธีรายุยปํ จชฺชตฺตเขมม (คค)
๑๒. ฌมฺมํ นมสฺส ต สทา มุณิณา ปสฺสตุ
๑๓. เทยฺยํ ททา ปุยม ปิยาตฺตปสนน
๑๔. จิตฺตา ทาตฺวา นรา ผลมฺลํ รตฺต (น)
๑๕. สรณฺติ ตํ สววทา ทสวเลนปํ สุปฺปสฺสตุ
๑๖. สงฺฆํ นมสฺส ต สทา มิตฺตปฺปญฺญเขตฺตํ
๑๗. วุระ โก เนะ โพง ติ อญฺ ชวน ด กมฺรเตง . . .
๑๘. . . . ด วุระบาท โนรฺ อุณากุ ปณฺณา . . .
๑๙. . . . อุณากุตฺ สิลปณฺณุปปาริชา . . .
๒๐. . . . วุ อัจฺติ ปฺริส (ณฺยด) เลง บาป เนะ
๒๑. . . . อุณาก เนาะ วุ อัจฺติ โยก บ โอย . . .
๒๒. . . . (วุ อัจฺติ) โยก บ โอยฺด กฺวน . . . วุ อัจฺติ
๒๓. . . . ย ไทย
๒๔. . . . ตบะ บุนฺย เนะ (กิริยาบุนฺยบารม)
๒๕. . . . โคตฺรกุลปาทว
๒๖. . . . วุระบาท ปดิษฐ (กมฺรเตง)
๒๗. จรจา เลก โคตฺรกุลปาทว

คำแปลภาษาขอมตั้งแต่บรรทัดที่ ๑ ถึง ๓

(มหาศักราช ๖๔๓ ปี)^(๑๑) ฉลุนักษัตร แรม ๑ ค่ำ เดือนเจ็ด วันพุธ (มรเตง)
พุทธสิริประดิษฐานพระศาสดานั่น ฯ

คำแปลภาษามอญตั้งแต่บรรทัดที่ ๔ ถึง ๑๖ (เขียนภาษามอญตามที่เข้าใจ)

๗ ศร ๗

โย สพุพโลกโมหิโต ^(๑๒)	กรุณาธิวาโส
โมกข์ กโร นิรมล	วรปุณณจนโท
เฉยโย ทโม นวิกุล	สกล วิพุทโธ
โลกุตตโร นมตถิ ตัม	สรสา มุเนนท
โสปาณมालมล	ติรณาลยสุส
สัสสารสาครสมุต	— ตรณาย เสตุ
สมุพารตีรายปี จช ^(๑๓)	— ฌตตเขมมคัค
ธมมัม นมสฺส ต สทา	มุนินา ปสณฺฐิ
เทยฺยัม ททา ปุยม ปิยาต	— ตปสนนจิตฺตา
ทตฺวา นรา ผลมุล ^(๑๔)	รตนํ สรณฺติ
ตัม สพุพทว ทสพเล	— นปี สุปฺปสณฺฐิ
สงฺฆัม นมสฺส ต สทา	ปีตปฺปญฺจเขตฺตัม

(วสันตดิถีกฉันท)

(๑๑) ตรงกับ พ.ศ. ๑๓๐๔

(๑๒) บทนี้ถ้านิยามตามคณะวสันตดิถีกฉันท ต้องเป็น โย สพุพโลกมโหิต แปลว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้อันสรรพสัตว์บูชาแล้ว

(๑๓) ตัวยายปี และจชตต ผิดคณะแต่แก้ไม่ได้ เพราะเกี่ยวกับใจความ

(๑๔) ถ้านิยามตามคณะต้องเป็นผลมุล แปลได้ความเท่ากัน แต่มีที่ใช้น้อย เช่น มลผลา, มุลาณิมิงกา, มลาลิวตคัม เป็นต้นอย่าง

คำแปล ความสวัสดีจึงมี ฯ

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้มีพระหฤทัยเต็มไปด้วยความกรุณา ตั้งลงในสรรพสัตว์ ทรงหลุดพ้นบริสุทธิ์ จุฑพระจันทร์เต็มดวงอันประเสริฐ ทรงรู้ไทยธรรม ทรงทราบ ทรงรู้แจ้งธรรมทั้งสนอย่างไม่คลาดเคลื่อน ทรงข้ามโลก ขอน้อมเศียรนมัสการพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ฯ

(รัตนะ คือ พระธรรมโค) เป็นเกรินอันบริสุทธิ์ สำหรับทอดลงจากเรือน เป็นสะพานสำหรับทอดข้ามทะเล คือ โลก เป็นทางปลดปล่อยภายใน แม้สำหรับลอดข้ามช่องแคบ (คือทางไปสู่นิรยภูมิ) ขอนมัสการพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้วนั้นทุกเมื่อ ฯ

คนทั้งหลาย ให้สิ่งที่ควรให้ รักสิ่งที่ควรรัก มีจิตเลื่อมใสด้วยตนเอง ระลึกถึงรัตนะ (คือพระสงฆ์) ถวายผลไม้และเหล้าไม้ รัตนะ (คือพระสงฆ์) นั้น แม้พระทศพลทรงยกย่องเป็นอันดีไว้ด้วยประการทั้งปวง ขอนมัสการพระสงฆ์อันเป็นบุญเขตหาประมาณมิได้ทุกเมื่อ ฯ

คำแปลภาษาขอมตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๗ ถึง ๒๗

พระโคนด้วยซึ่งข้าให้แก่กมรเตง . . . (ซำรุด)

- . . . แก่พระบาท พระผู้มีบุญ
- . . . ผู้ใดตรองศีลและบุญ
- . . . ไม่อาจทั้งการแนะนำให้ละบาปนี้
- . . . ผู้นั้นไม่อาจเอาไปให้
- . . . (ไม่อาจ) เอาไปให้ลูก . . . ไม่อาจ
- . . . (ไทยธรรม)
- . . . ตะบบุญนี้ (กิริยาบุญบารมี)
- . . . โคตรกุลปาทุวะ
- . . . พระบาท ประดิษฐาน (กมรเตง)
- . . . กล่าวยกย่องโคตรกุลปาทุวะ . . .

หน่วยศิลปากรที่ ๕ ได้ดำเนินการสำรวจเขตแบ่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าพระ
รถ จังหวัดปราจีนบุรีระหว่างวันที่ ๒๑ - ๒๔ มีนาคม ๒๕๐๘ วันที่ ๒๑ ธันวาคม ๒๕๐๘
ถึง ๑๘ มิถุนายน ๒๕๐๘ และ วันที่ ๒ ธันวาคม ๒๕๐๘ ถึง ๓๑ มกราคม ๒๕๑๐ ตาม
ลำดับการดำเนินงาน ดังนี้

๑. เขตแบ่งสระแก้ว หมายเลข ๑๒

สระแก้ว ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองเก่าพระรถ ห่างจากเมืองประมาณ
๑๐๐ เมตร

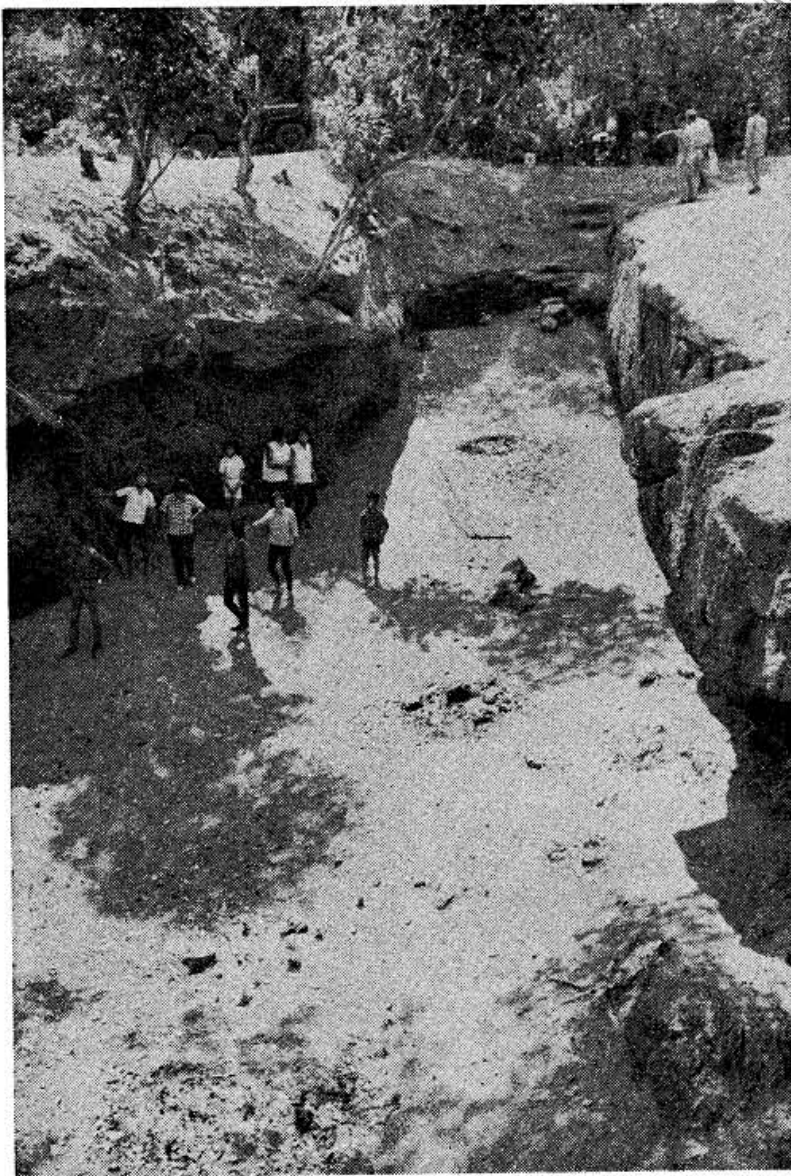
สภาพก่อนขุดแต่ง ปกคลุมด้วยต้นไทรใหญ่ (ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ของพระนารายณ์)
ต้นบุนนาค สะแก ไม้ (รูปที่ ๑๒) และ ดร. จีอง บัวเชอเลียร์ (Dr. Jean Biosselier)

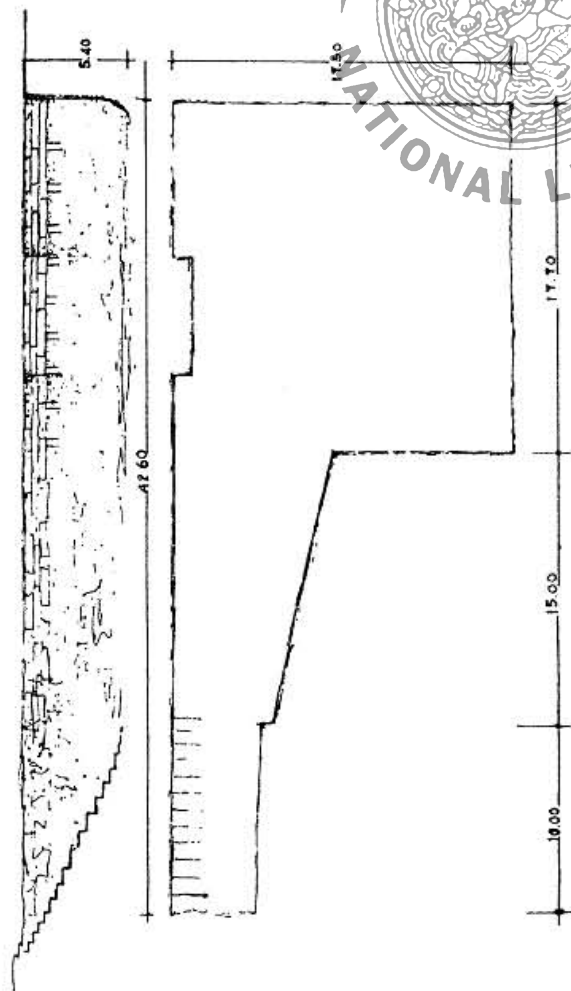
รูปที่ ๑๒ ดร. จีอง บัวเชอเลียร์ และเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรกำลังสำรวจสระแก้ว ก่อนขุดแต่ง

ศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัยซอร์บอน ประเทศฝรั่งเศส ผู้เชี่ยวชาญในศิลปโบราณคดีภาค
เอเชียอาคเนย์ได้ไปสำรวจสระแก้วด้วย

การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๒๑-๒๔ มีนาคม ๒๕๐๘ โดย
ตากดวงหน้าและตัดต้นไม้ แล้วขุดแต่งลอกดิน เริ่มขุดหน้าเหนือและขุดหน้าใต้ ตามลำดับจน
แล้วเสร็จ (รูปที่ ๑๓)

รูปที่ ๑๓
สระแก้วในฤดูแล้ง
ภาพหลังขุดแต่งแล้ว
และนายธนิต อยู่โพธิ์
อดีตอธิบดีกรมศิลปากร
กำลังตรวจงานขุดแต่ง

โบราณสถานหมายเลข ๑๒
 บ.โคกจ๊ก ต.โคกปึก อ.ศรีมหาโพธิ จ.ปราจีนบุรี

มาตราส่วน 1:200

แผนผังสำรวจ กองโบราณคดี กรมศิลปากร	
ผู้เรียบ	ป.ม.วิจิตร
ผู้ตรวจ	ม.ร.ท.พ.
ผู้สำรวจ	
หัวหน้ากอง	
อธิบดี	

ลักษณะของสระแก้วเป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้าง ๑๗.๕๐ เมตร ยาว ๔๒.๖๐ เมตร และ ๔๒.๗๐ เมตร ปากสระหันไปทางทิศเหนือ กว้าง ๔ เมตร ลึก ๕.๔๐ เมตร คล้ายฐานเทวรูป (แผนผังสระแก้ว หมายเลข ๑๒) ซึ่งเป็นแห่งแรกในเมืองไทยที่มีภาพปั้นรอบสระ

เมื่อขุดแต่งเสร็จแล้วได้เห็นภาพปั้นเป็นรูปสัตว์ต่างๆ ชัดขึ้น ซึ่งได้ปั้นในศิลาแลง รวมทั้งหมศ ๔๑ ภาพ มีภาพช้าง สิงห์ เสือ มกร เป็นต้น ภาพนั้นในกรอบสี่เหลี่ยมใหญ่ กว้าง ๑.๒๐ เมตร ยาว ๓.๑๕ เมตร และกรอบเล็ก กว้าง ๑.๑๐ เมตร ยาว ๑.๒๐ เมตร (รูปที่ ๑๔-๑๗) บางภาพเลือนจนมองไม่เห็นรูปร่าง ภาพปั้นทั้งกล่าวคล้ายภาพปั้นเป็นรูปช้าง สิงห์ ในแผ่นศิลาแลง ที่เมืองสทิม (Thaton) ประเทศพม่า และคล้ายภาพปั้นในแผ่นศิลาแลง ที่ชวา*

ภาพปั้นรูปมกร* เป็นสัตว์ที่คิดขึ้นตามนิยาย และมีปรากฏอยู่เสมอในศิลปอินเดีย ในภาษาสันสกฤตเรียกว่า อีหามฤค (Ihamariga)

นายโฟเกล (Vogel) เห็นว่า มกรนี้ คือ จรเข้และปลาผสมกัน แต่ ดร. กุมารสวามี (Coomaraswamy) เห็นว่าเป็นสัตว์ตามเทพนิยาย ซึ่งลำตัวท่อนล่างเป็นปลา และลำตัวท่อนบนมักเกี่ยวกับแผ่นดิน เป็นต้นว่าเป็นช้างหรือม้า

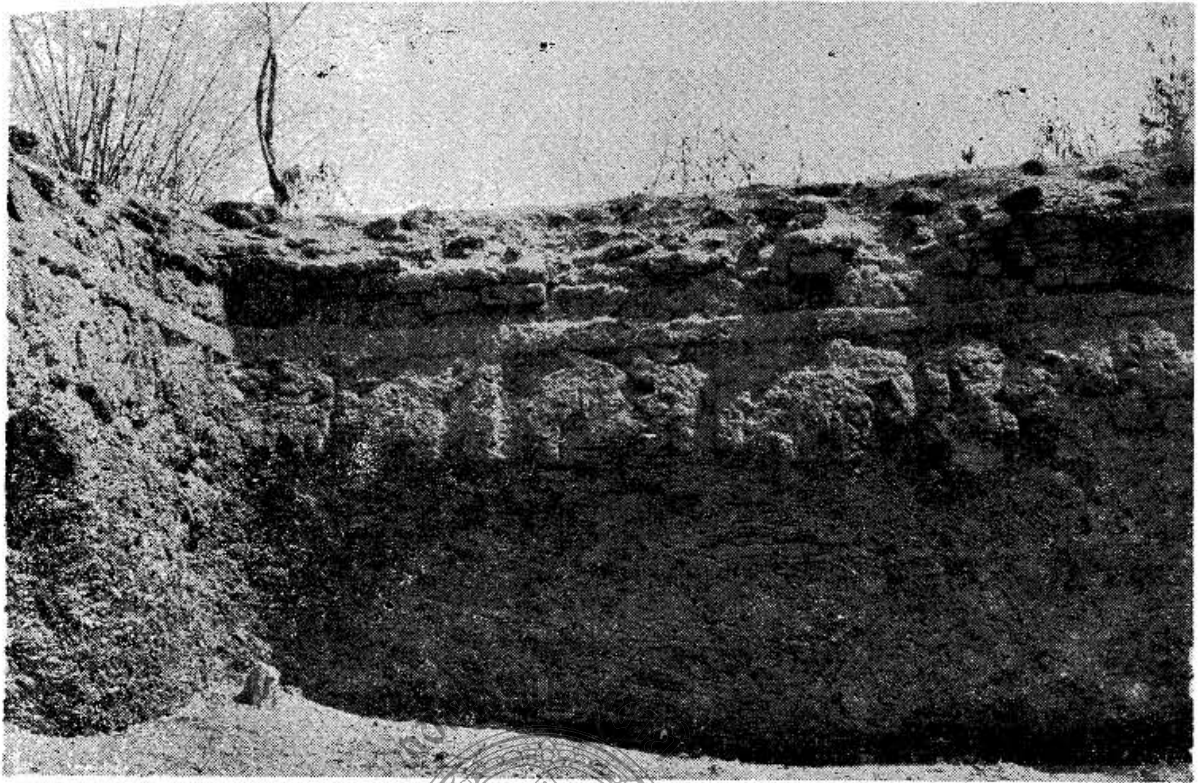
แต่บางตำนาน** กล่าวว่า มกร (Makara) เป็นภาพปรากฏในรูปสัตว์ ซึ่งมีหัวขา เป็นละมั่ง (Antelope) ร่างกายและหางเป็นปลา และมักจะมี พระวรุณ (Varuna) เป็นรูปคนผู้ชายขาวนุ่งบนหลัง มือขวาดือบ่วง เป็นที่เคารพนับถือกันในฤดูแล้ง และของชาวประมงในขณะทอดแหหาปลา

ภาพปั้นดังกล่าว ดร. จ้อง บัวเซอร์ลิเยร์ ว่าเป็นสมัยทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑) แต่ ม.จ. สุภัทรทิศ จิตกุล ทรงเห็นว่า มกรบางตัวมีลักษณะทำท่ากำลังกระโดดคล้ายกับมกรในศิลปอินเดียแบบอมรวดี (พุทธศตวรรษที่ ๗-๙) เหตุนี้เมืองเก่าพระรถอาจเป็นเมืองเก่าทันสมัยพุนัน (พุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑) ก็ได้ และว่านอกจากนี้บรรดาซากโบราณสถานที่ขุดค้นแล้ว บางแห่งก็อาจมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ คือ ตรงกับอาณาจักรทวารวดีและอาณาจักรเจนละ

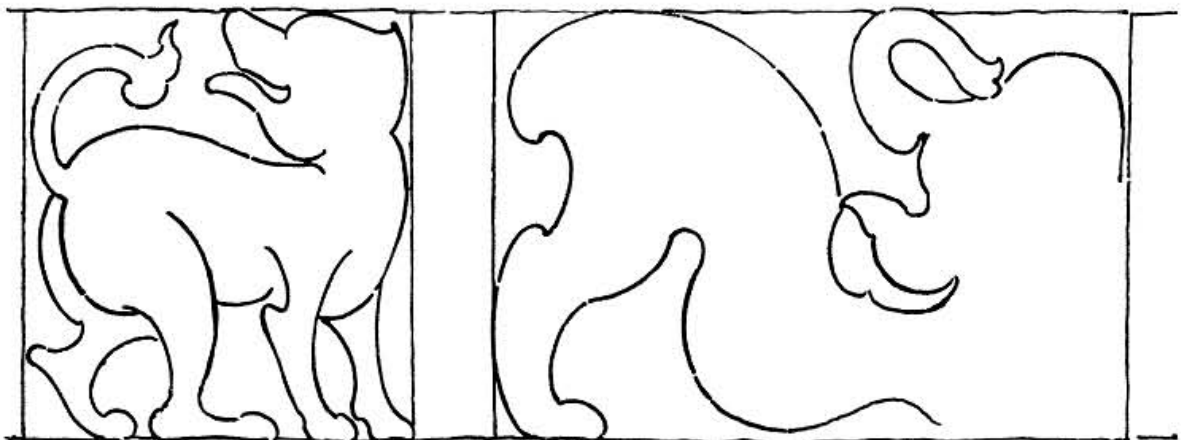
* ในหนังสือ Sud - East Asiatique ฉบับพิมพ์ ค.ศ. ๑๙๖๔ รูปที่ ๑๖ น. ๓๕ และรูปที่ ๒๒๘ น. ๒๑๖

* นิติสารศิลปากร ปีที่ ๗ เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๕๐๖ น. ๒๕

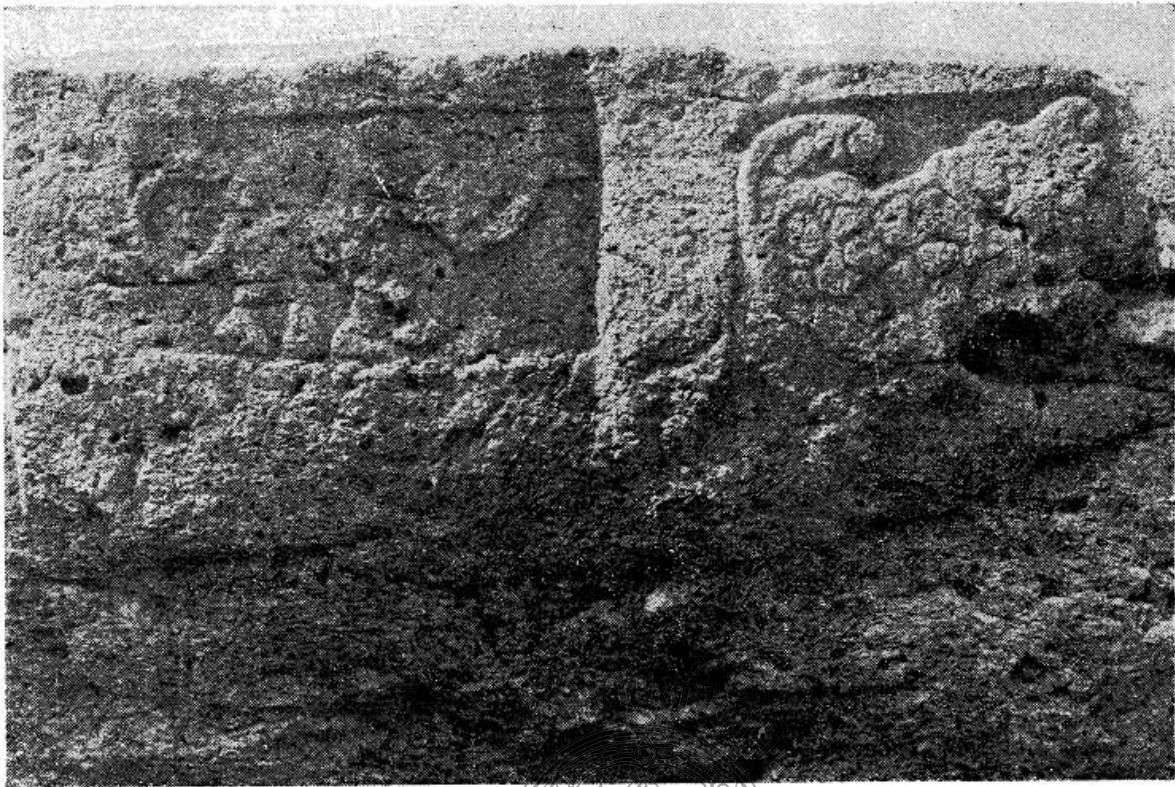
** ในหนังสือ Hindu Mythology ฉบับพิมพ์ ค.ศ. ๑๙๘๒ น. ๓๖

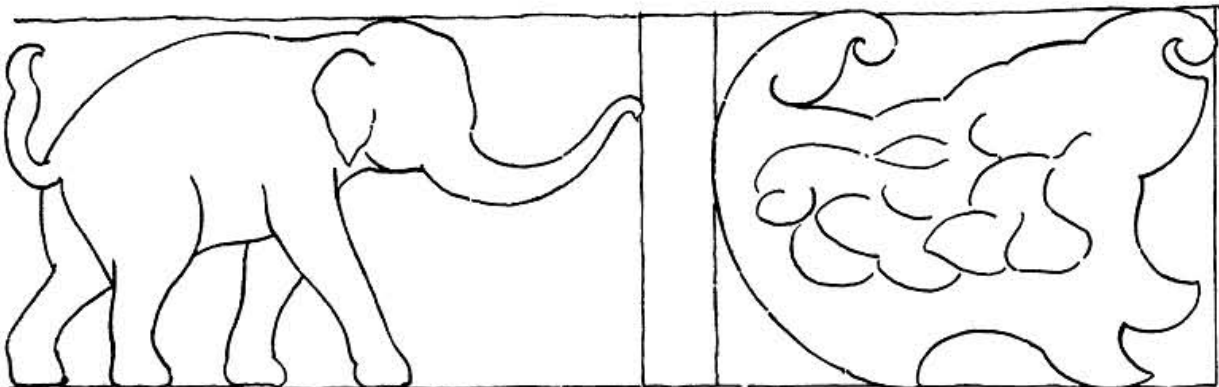
รูปที่ ๑๔ สระแก้ว ด้านตะวันตก ภายหลังขุดแต่ง เห็นรูปสิงห์ ข้าง มกร

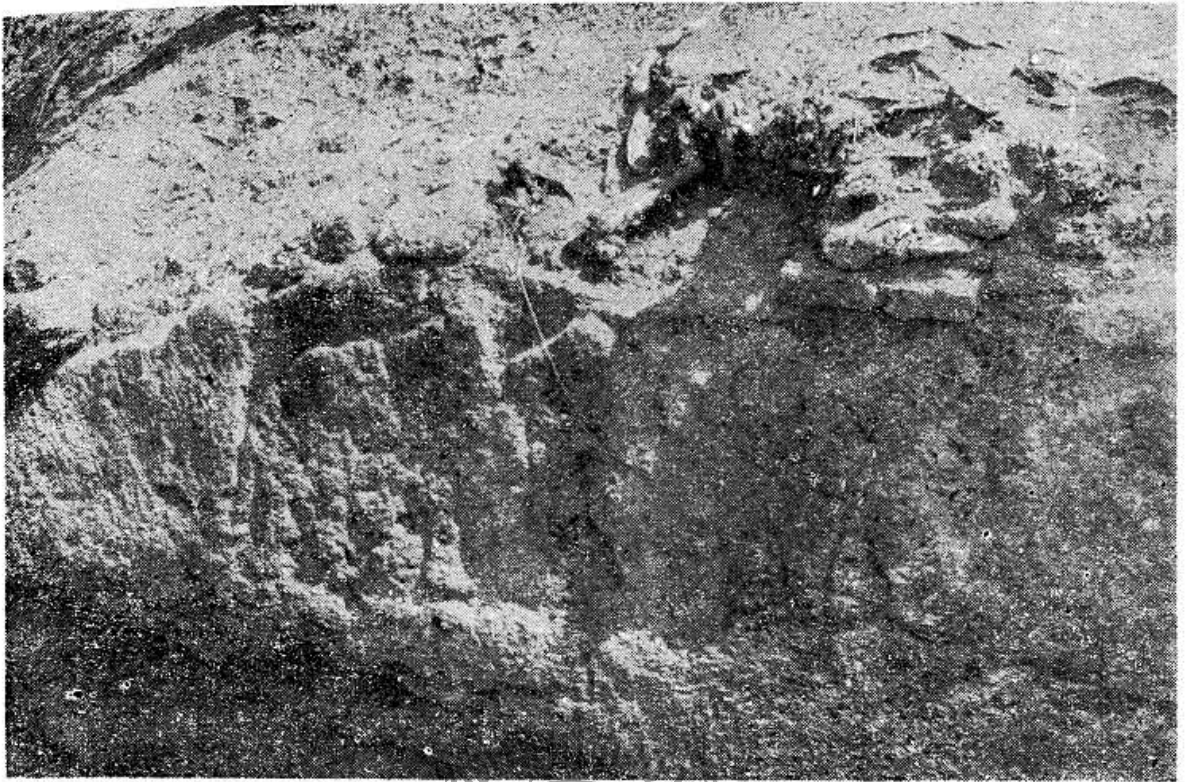
ภาพลายเส้นจากรูปที่ ๑๔

รูปที่ ๑๕ สระแก้ว ด้านตะวันออก ภายหลังขุดแต่ง เห็นรูปช้าง และมกร (หรือเหรา)

ภาพลายเส้นจากรูปที่ ๑๕

รูปที่ ๑๖ สระแก้ว ด้านตะวันตก ภายหลังขุดแต่ง เห็นรูปช้างตรงปากสระ

รูปที่ ๑๗ สระแก้ว ด้านใต้ ภายหลังขุดแต่ง เห็นรูปช้าง มกร สิงห์

มีนักโบราณคดีหลายท่านได้วินิจฉัยและถกเถียงกันถึงสถานที่ตั้งอาณาจักรฟูนัน กล่าวโดยย่อ คือ

๑. ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเคส์ กล่าวว่าอาณาจักรฟูนันตั้งอยู่ทางตอนใต้ของ ประเทศกัมพูชา แถบลุ่มปากแม่น้ำโขง

๒. ศาสตราจารย์จ็อง บัวเชอร์ลิเยร์ ซึ่งกรมศิลปากรได้เชิญมาดำเนินการค้นคว้าและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ได้ลงความเห็นว่าคุณย กลางฝั่งเดิมของอาณาจักรฟูนัน อาจอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

๓. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยว่าอาณาจักรฟูนัน อยู่ในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

๔. นายมานิต วัลลิโกดม อดีตภักดีทหารบกพิเศษ กองโบราณคดี กรมศิลปากร วินิจฉัยว่าอาณาจักรฟูนันนั้น ตรงกับอาณาจักรโคตรบูรณของดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีเมืองหลวงอยู่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด โดยเฉพาะในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ คำว่า ร้อยเอ็ด นั้นยังสะท้อนให้เห็นถึงการมีเมืองนักร้อยในแถบนั้นตามความเป็นจริงอีกด้วย

๕. ม.จ. สุภัทรทิศ ทิศกุล ทรงเชื่อว่าอาณาจักรฟูนันอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยโดยเฉพาะในดินแดนลุ่มแม่น้ำชีและมูล ซึ่งมีซากเมืองโบราณใหญ่ๆ ที่เก่าแก่และบ้านเมืองเล็กน้อยอีกมาก

ส่วนอาณาจักรเจนละนั้น* อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศจัมปา เดิมเป็นเมืองประเทศราชของฟูนัน พระเจ้าแผ่นดินประเทศเจนละองค์ที่ตีได้กรุงโตมู (สมภู) ของประเทศฟูนัน ทรงพระนามว่าจิตรเสน และมีพระนามเมื่อเสวยราชย์สมบัติแล้วว่า พระเจ้ามเหศวรธรรมัน ประเทศเจนละนี้ที่ต่อมาเป็นประเทศเขมร

บรรดานักโบราณคดีก็ยังคงวินิจฉัยและถกเถียงกันถึงสถานที่ตั้งอาณาจักรฟูนัน แต่ก็ยังไม่พบหลักฐานโบราณสถานสมัยฟูนันที่แน่ชัดในประเทศไทย หรืออย่างน้อยอาจจะพบหลักฐานที่แน่นอนก็ได้ ซึ่งกรมศิลปากรจะได้ดำเนินการสำรวจค้นคว้าและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานต่อไป หากได้รับงบประมาณ

* จากหนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณ ของเสฐียรโกเศศ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๓ น. ๑๒๗

๒. ขุดแต่งวิหาร หมายเลข ๑

เนินดินนี้ ตั้งอยู่ริมคูเมืองด้านเหนือ ติดถนนศรีมหาโพธิ์

สภาพก่อนขุดแต่ง ลักษณะของเนินดินปกคลุมด้วยต้นกล้วย มะละกอ และฝรั่ง (รูปที่ ๑๔) เมื่อถากถางเนินดินให้สะอาดแล้ว เห็นเนินโคกสูง ๑ เมตร กว้าง ๑๐ เมตร ยาว ๑๑ เมตร ตรงกลางเนินดินถูกคนร้ายขุดทำลายรากฐานเป็นหลุมใหญ่ และพบงูแสงอาทิตย์ ๑ ตัว

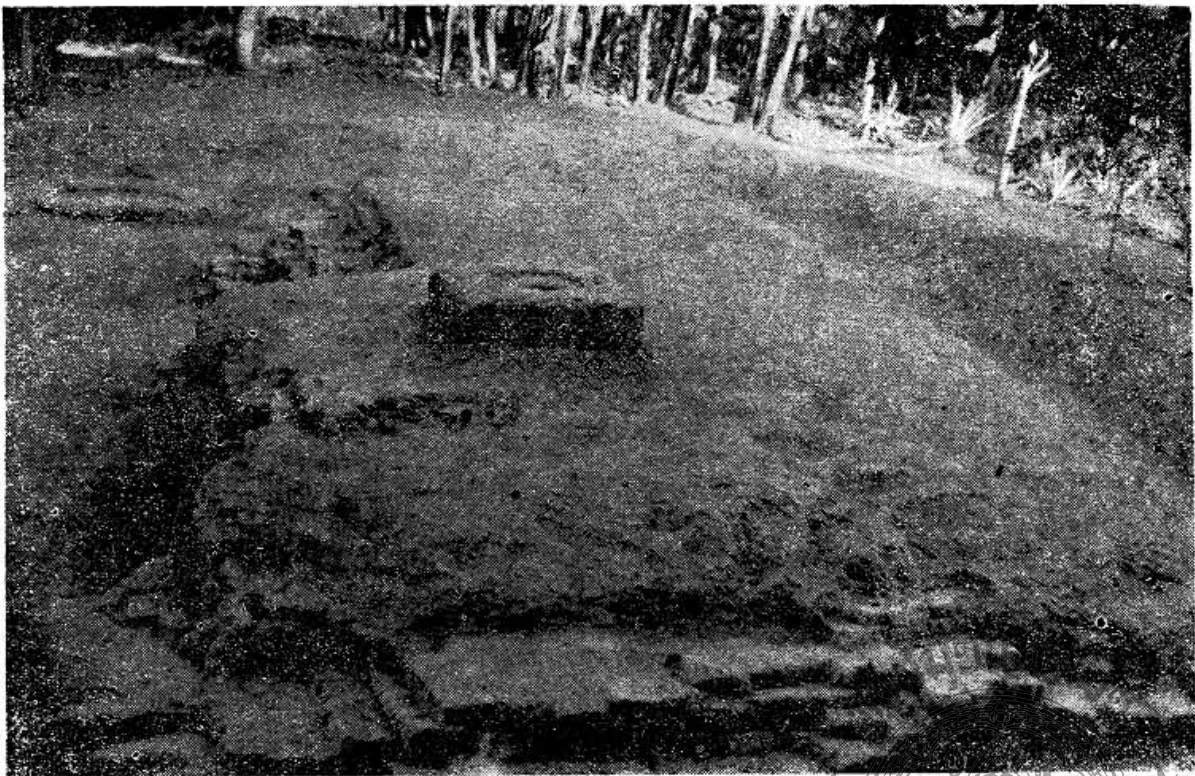
การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๒๑-๓๐ ธันวาคม ๒๕๐๘ โดยขุดแต่งลอกดินทางด้านเหนือ และด้านตะวันตก ตามลำดับจนแล้วเสร็จ (รูปที่ ๑๕)

ลักษณะของฐานวิหาร เป็นรูปสี่เหลี่ยม สมัยทวารวดี กว้าง ๘ เมตร และ ๖.๕๐ เมตร ยาวด้านละ ๙.๕๐ เมตร มีอิฐสมัยทวารวดีก่อเรียงที่ฐาน (แผนผังวิหารหมายเลข ๑)

โบราณวัตถุที่ขุดพบ ขณะขุดแต่งได้พบฐานศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวด้านละ ๑ เมตร ตรงกลางมีรูปสี่เหลี่ยม กว้างยาวด้านละ ๑๖ ซม. ผ่าศูนย์กลางกว้าง ๒๖ ซม. ลึก ๒๒ ซม. คงเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป และพบเศษหม้อ ใบดินเผา สมัยทวารวดี กับเศษขามแตก สมัยราชวงศ์ชอง (พ.ศ. ๑๕๐๓-๑๕๒๒)

รูปที่ ๑๔ วิหารหมายเลข ๑ ก่อนขุดแต่ง

รูปที่ ๑๕ วิหารหมายเลข ๑ ภายหลังขุดแต่งแล้ว พบฐานพระพุทธรูป

๓. ขุดแต่งเทวสถาน หมายเลข ๒

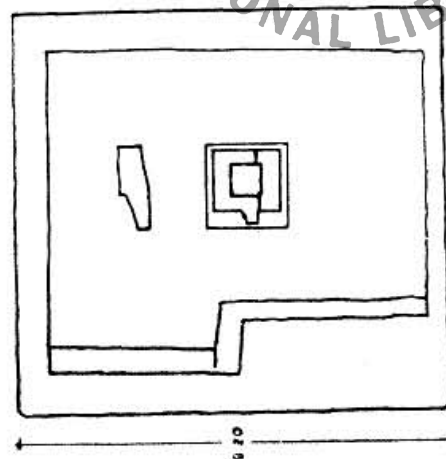
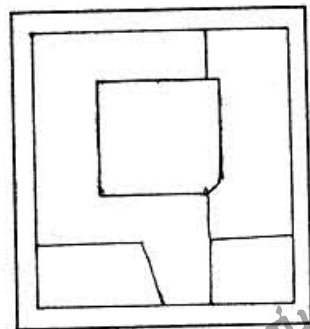
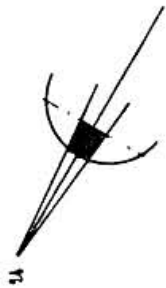
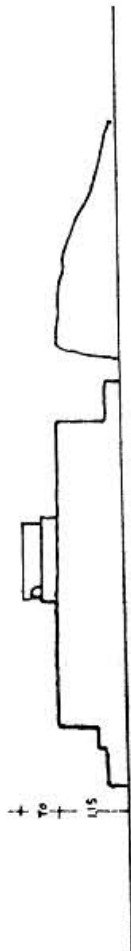
เนินดินนี้ ตั้งอยู่ริมคูเมืองด้านเหนือ ติดถนนศรีมหาโพธิ ห่างวิหารหมายเลข ๑ ประมาณ ๔๐๐ เมตร

สภาพก่อนขุดแต่ง ลักษณะของเนินดินปกคลุมด้วยจอมปลวก ต้นมะตูมใหญ่ กระชายดำ ช่อย มะขาม และต้นบันไดลิง ต้องตัดต้นมะตูมและถากถากบริเวณให้สะอาด เรียบร้อย ได้พบงูดินและแมลงป่องข้างหลายตัว เนินดินสูง ๒.๕๐ เมตร กว้างด้านละ ๑๕ เมตร ยาว ๑๖ เมตร ตรงกลางเนินดินถูกคนร้ายขุดเป็นหลุมใหญ่ ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ มีสระน้ำโบราณ อยู่ใกล้เนินดิน (รูปที่ ๒๐)

การขุดแต่ง ได้ขุดแต่งระหว่างวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๕๐๘ ถึง ๑๔ มกราคม ๒๕๐๙ โดยขุดลอกดินทางด้านเหนือและด้านตะวันตกตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของฐานเทวสถาน เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีศิลาแลงเรียงซ้อนกันสูง ๑.๑๕ เมตร กว้างด้านละ ๗.๖๐ เมตร ยาวด้านละ ๘.๒๐ เมตร ก่อสร้างสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ สมัยเดียวกับสมัยเทวรูปรุ่นเก่า ฉะนั้นควรเรียกว่า สมัยเทวสถานรุ่นเก่า? (รูปที่ ๒๑ และแผนผังเทวสถานหมายเลข ๒)

โบราณสถานหมายเลข ๒
 บ.โคกวัด ต.โคกปี่ฆ อ.ศรีมหาโพธิ จ.ปราจีนบุรี

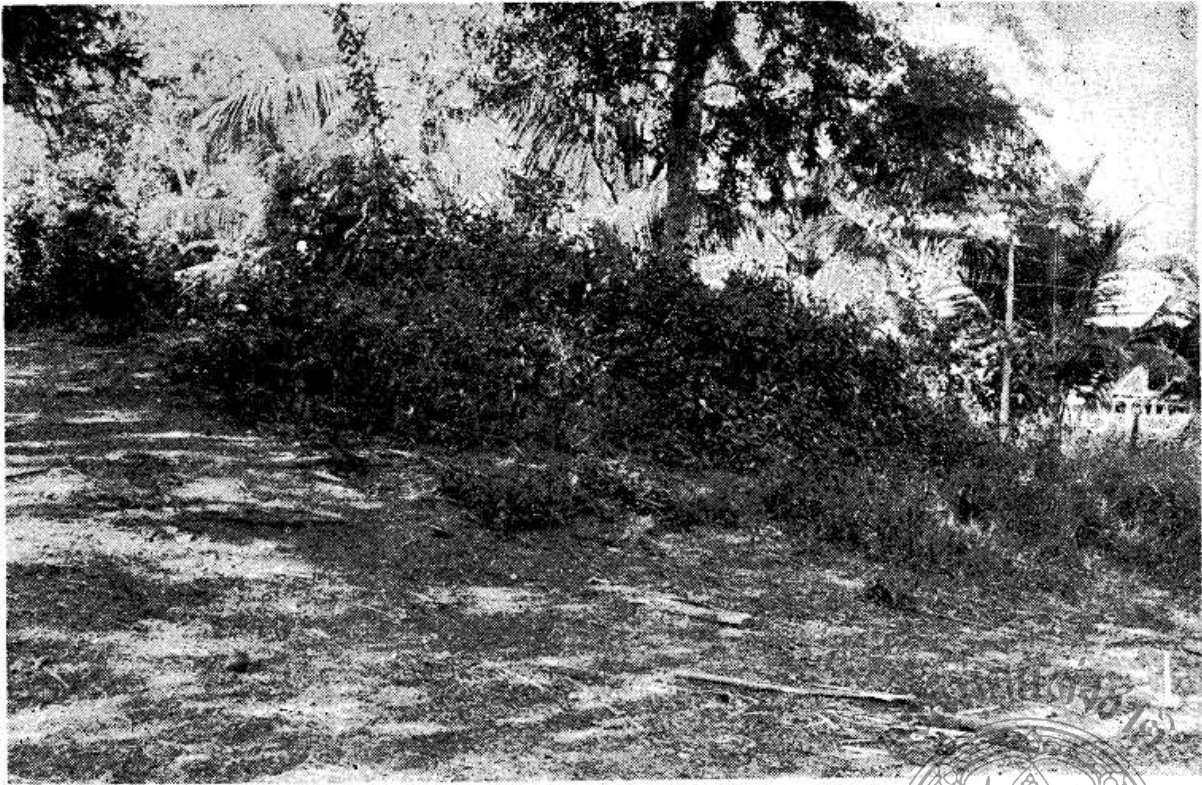

๓.๖๐

มาตราส่วน 1:๗5

แผนผังรวม	กรมศิลปากร
ผู้เขียน	กรมศิลปากร
ผู้ตรวจ	27777
ผู้ตรวจ	
ผู้ตรวจ	
ผู้ตรวจ	
ผู้ตรวจ	

รูปที่ ๒๐ เทวสถานหมายเลข ๒ ก่อนขุดแต่ง

โบราณวัตถุที่พบขณะดำเนินการขุดแต่ง ได้พบฐานเทวรูป ศิลาแลง รูปสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๑.๕๐ เมตร ยาว ๑.๖๕ เมตร และ ๑.๕๐ เมตร สูง ๗๐ ซม. คงเป็นทประติษฐานเทวรูปสมัยเทวรูปรุ่นเก่า ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓*

ศิลาแลง (Laterite) หรือเรียกว่าหินแลง มีสีน้ำตาลแก่แกมเหลือง ทนทานต่อการผุพังได้ดี มีส่วนประกอบ คือ ดินเหนียวและออกไซด์ของเหล็กซึ่งเกิดขึ้นตามธรรมชาติ ในพื้นดินเมื่อขุดขึ้นมาถูกอากาศและแสงแดดจะแข็งตัวเป็นศิลาแลง ในประเทศไทยพบมากในจังหวัดเชียงใหม่ สุโขทัย ลพบุรี จันทบุรี ปราจีนบุรี และในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในต่างประเทศก็มี เช่น อินเดีย กัมพูชา ชวา พม่า บราซิล ชูตัน สมัยโบราณนิยมนำมาใช้ในการก่อสร้างสถูป เทวสถาน กำแพง ปรางค์ เจดีย์ เสาประตู เป็นต้น ในบริเวณเมืองเก่าพระรถ จังหวัดปราจีนบุรี ได้สำรวจพบสระและบ่อแลงหลายแห่ง ซึ่งได้ถูกขุดแลงมาใช้ในการก่อสร้างโบราณสถานและโบราณวัตถุ

* ความเห็นของ ดร. จีอง บัวเซอร์ลิเยร์

รูปที่ ๒๑ เทวสถานหมายเลข ๒ ภายหลังขุดแต่ง

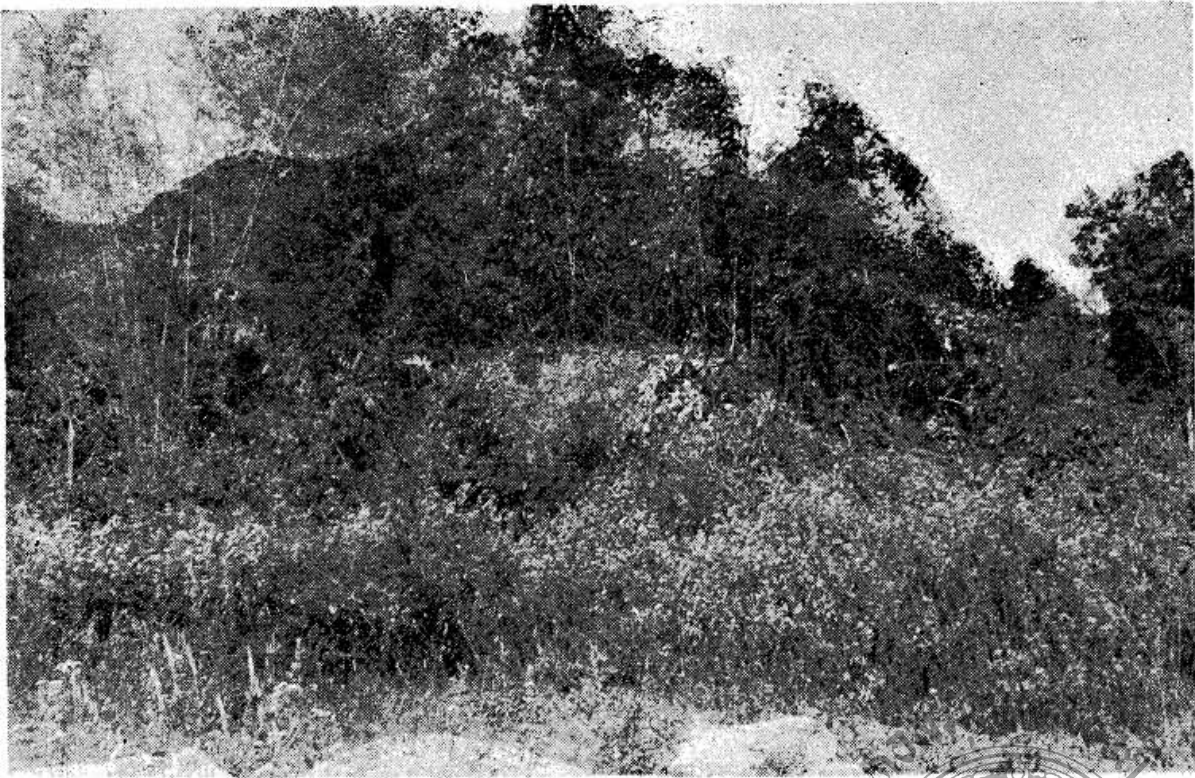
๔. ขุดแต่งเจดีย์ หมายเลข ๓ (ภูเขาทอง)

เนินดินนี้ เป็นเนินสูงใหญ่ตั้งอยู่ใกล้คูเมืองด้านตะวันตก ห่างถนนศรีมหาโพธิ์ ประมาณ ๒๐๐ เมตร

สภาพก่อนขุดแต่ง ลักษณะของเนินดินปกคลุมด้วยต้นไม้ ตะแบก และมะม่วง (รูปที่ ๒๒) ต้องถากถางบริเวณเนินดินให้สะอาดเรียบร้อย ตัวเนินดินสูง ๑๑ เมตร ฐานรูปกลมวัดได้ ๙๓ เมตร ตรงกลางถูกคนร้ายขุดเป็นหลุมลึก และถูกรื้อทำลายรากฐานศิลาแลงโดยรอบเนินดิน ทางด้านตะวันออกห่างราว ๒๐ เมตร มีบ่อน้ำขนาดเล็ก ๑ บ่อ

การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑๕ มกราคม ถึง ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙ โดยขุดแต่งลอกดินด้านตะวันออกและด้านเหนือตามลำดับจนแล้วเสร็จ (รูปที่ ๒๓)

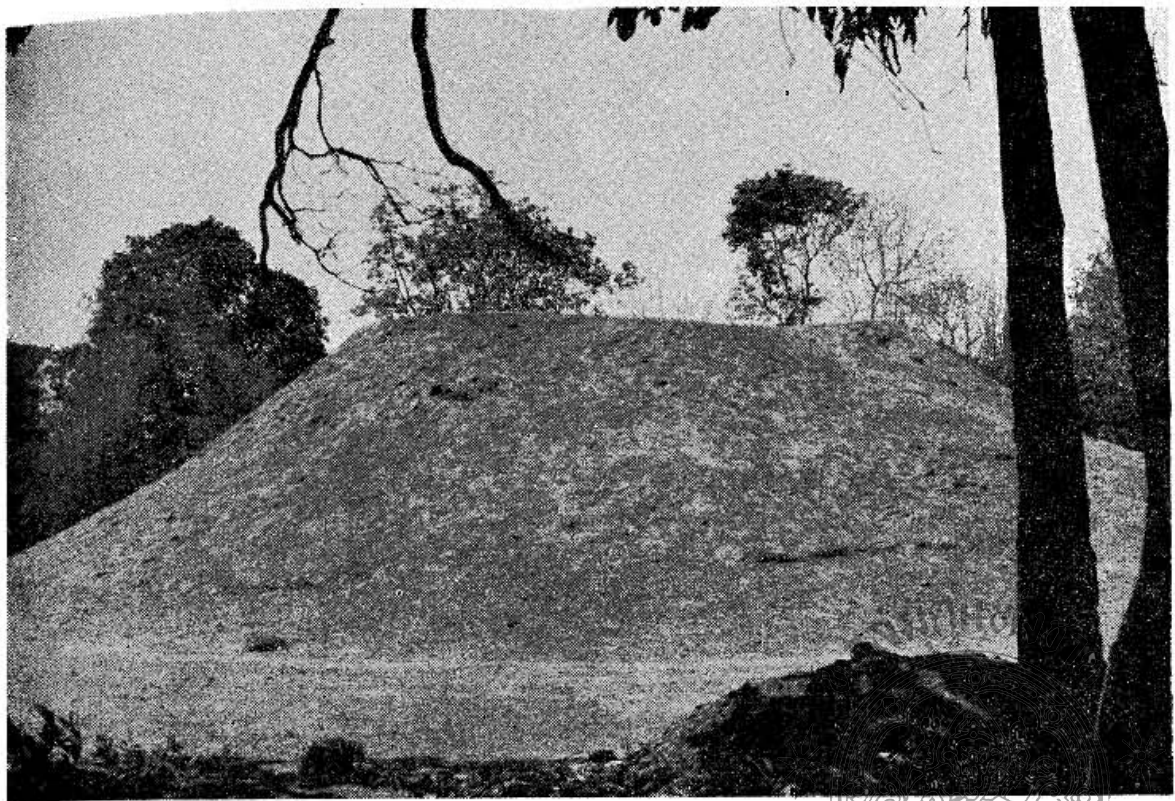
ลักษณะของฐานเจดีย์ เป็นเจดีย์รูปกลม สมัยทวารวดี? สูง ๑๐ เมตร ฐานกลมวัดได้ ๙๒ เมตร ตรงกลางอัดด้วยดินแดง รอบฐานเจดีย์มีเสาศิลารูปกลมและแปดเหลี่ยม บางต้นมีรูตรงกลาง ตั้งเรียงเป็นระยะ อาจเป็นเสาวัลล้อมรอบเจดีย์ คล้ายเจดีย์สาญจิ ใน

รูปที่ ๒๒ เจดีย์หมายเลข ๓ ก่อนขุดแต่ง

รูปที่ ๒๓ เจดีย์หมายเลข ๓ กำลังขุดแต่ง

รูปที่ ๒๔ เจดีย์หมายเลข ๓ ภายหลังขุดแต่ง

ประเทศอินเดีย ทางด้านเหนือติดฐานเจดีย์มีถนนโบราณกว้าง ๑๐ เมตร ยาวราว ๘๕ เมตร (รูปที่ ๒๔)

ไม่พบโบราณวัตถุ แต่ทราบว่า พระนิรันตราย (รูปที่ ๒๔) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปทองคำที่สำคัญองค์หนึ่ง สมัยทวารวดี ได้มาจากบริเวณเจดีย์นี้* โดยมีเรื่องราว** เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ กำนันอิน อยู่ในแขวงจังหวัดปราจีนบุรี นอนฝันไปว่าจับช้างเผือกได้ แล้วไปขุดมันนกกด้วยกับนายยังผู้เป็นบุตรที่ขายป่าแห่งดงศรีมหาโพธิ์ ประมาณ ๓ เส้น พบพระพุทธรูปหล่อด้วยทองคำ เนื้อหก น้ำหนัก ๘ ตำลึง จึงนำมามอบให้พระเกรียงไกรกระบวนยุทธ ปลัดเมืองฉะเชิงเทรา พาเข้ากรุงเทพฯ นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระกรุณาโปรดฯ ว่า สองคนพ่อลูกนี้มีกตัญญูต่อพระพุทธศาสนาและพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อขุดได้พระทองคำเช่นนี้แล้วมิได้ยุบหลอมไปซื้อขายจ่ายเป็นอาณาประโยชน์ และยังซำมีน้ำใจทูลเกล้าฯ ถวาย จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานรางวัลเงินตรา ๘ ชั่ง แล้วทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เจ้าพนักงานเชิญไปเก็บไว้ ณ หอเสถียรธรรม

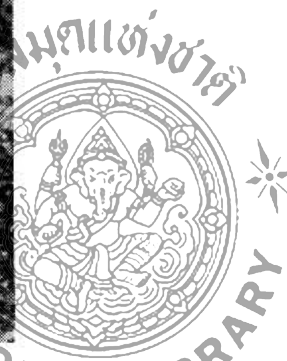
* จากนายมานิต วาลิโกดม

** ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๗ น. ๓๑-๓๔

รูปที่ ๒๕

พระพุทธรูปนรินทร์ราช ทองคำ
สมัยทวารวดี ปัจจุบันอยู่ในหอเสถียรธรรม
ปริต ในพระบรมมหาราชวัง

ปริต กับด้วยพระกริ่งทองคำองค์น้อย ครั้นเมื่อปีออก พ.ศ. ๒๕๐๓ มีผู้ร้ายลักพระกริ่งองค์
น้อยซึ่งตั้งอยู่กับพระทองคำองค์นั้นไป จึงทรงพระราชดำริว่า พระพุทธรูปซึ่งกำหนดนั้นอีกกับ
นายยังบุตรทูลเกล้าฯ ถวายนั้นก็เป็นทองคำทั้งแท่งใหญ่กว่าพระกริ่ง ควรที่ผู้ร้ายจะลักพระ-
พุทธรูปองค์นั้นไป ก็เผอิญให้แคล้วคลาดถึง ๒ ครั้ง ทั้งผู้ทูลได้ก็ไม่ทำอันตราย เป็นอัศจรรย์
อยู่ จึงทรงถวายพระนามพระพุทธรูปองค์นั้นว่า “พระนรินทร์ราช” แล้วทรงพระราชดำริแบบ
อย่างให้เจ้าพนักงานหล่อพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพชร ต้องตามพระพุทธรูปลักษณะหน้าตัก ๕
นิ้วกึ่ง ด้วยทองคำสวมพระพุทธรูปนรินทร์ราชองค์นั้นอีกชั้นหนึ่ง และให้หล่อด้วยเงินได้
บริสุทธิ์เป็นคู่กันอีกองค์หนึ่ง แต่องค์ซึ่งหล่อด้วยทองคำนั้นไว้สำหรับตั้งพระราชพิธีบนโต๊ะ

รูปที่ ๒๖
พระพุทธรูปปางนาคปรก
มีสลุปสองข้าง หินปูนสีเขียว
สูง ๑๕ ซม. สมัยทวารวดี
พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔

เมืองขวาแห่งพระแท่นมณฑลในพระราชพิธีต่าง ๆ มีพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ (พิธีส่นปี)*
ต่อมาในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ช่างหล่อพระพุทธรูปพิมพ์เดียวกับพระพุทธรูปทองเงินซึ่งสรวรมพระนิรันตรายหล่อด้วยทองเหลืองแล้วกาไหล่ทองคำมีเรือน
แก้วอยู่เบื้องหลัง รวม ๑๘ องค์ เท่าจำนวนปีซึ่งได้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ แล้วทรงดำริว่า
จะหล่อปีละองค์พร้อมกับเฉลิมพระชนมพรรษา ทรงถวายพระนามพระพุทธรูปเก่าใหม่ว่า
พระนิรันตรายทั้งสิ้น แต่ยังหาได้กาไหล่ทองไม่ ได้เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้ช่างกาไหล่ทองคำพระพุทธรูปทั้ง ๑๘ พระองค์
แล้วพระราชทานไปตามวัดพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย มีวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นต้น

* พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๕๓ น. ๘๕๕

๕. ขุดแต่งวิหาร หมายเลข ๕

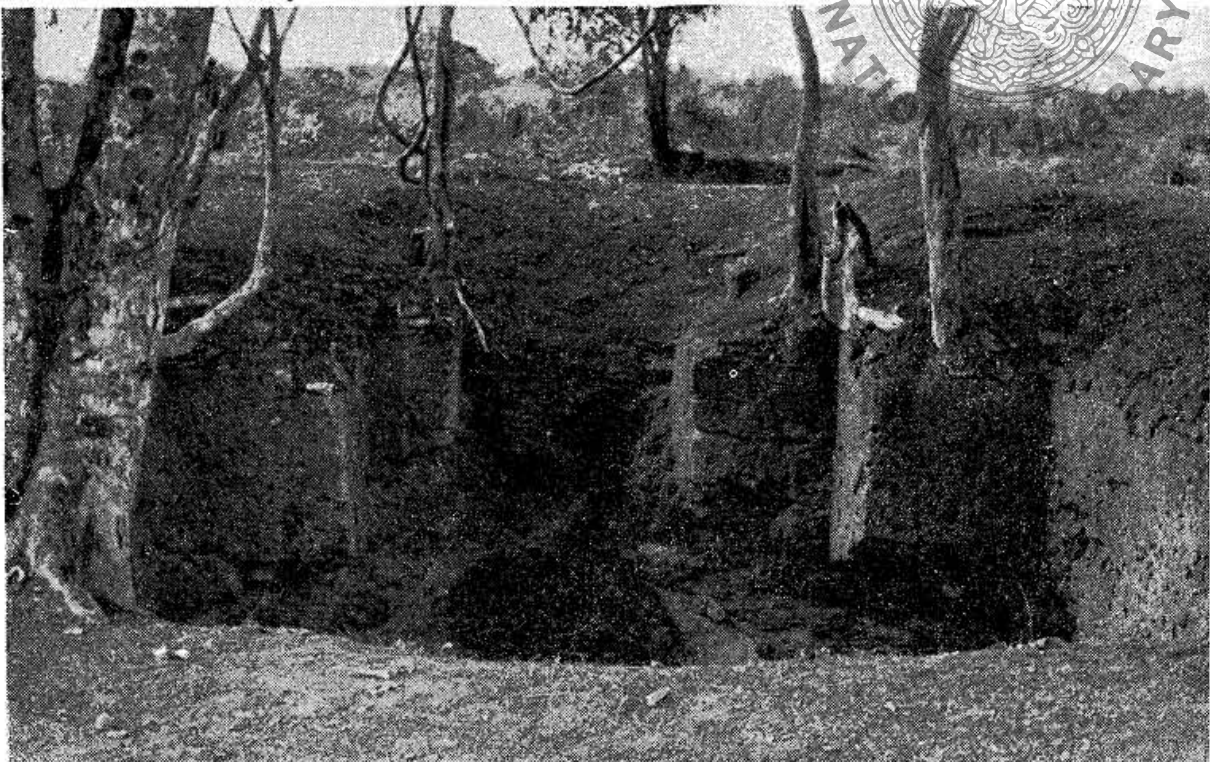
เนินดินนี้ ตั้งอยู่ริมคูเมืองด้านตะวันตกห่างสระแก้ว ราว ๕๐ เมตร

สภาพก่อนขุดแต่ง ลักษณะของเนินดินปกคลุมด้วยต้นกระถินและไผ่ ต้องถากถางบริเวณให้สะอาดเรียบร้อย เนินดิน สูง ๑.๕๐ เมตร กว้างด้านละ ๑๘ เมตร ยาวด้านละ ๒๑ เมตร ตรงกลางถูกคนร้ายขุดเป็นหลุมใหญ่ ๒ หลุม และรื้อทำลายรากฐานศิลาแลงรอบเนินดิน

การขุดแต่งได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ถึง ๑๔ มีนาคม ๒๕๐๙ โดยขุดลอกดินทางด้านตะวันตกและเหนือตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของวิหาร เป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๑๕.๒๐ เมตร ยาวด้านละ ๒๐ เมตร สูง ๒๐ ซม. ฐานมีศิลาแลงและอิฐเรียงเหลือเพียงเล็กน้อย เป็นอิฐสมัยทวารวดี มีบันไดศิลาแลงด้านเหนือ กว้าง ๒.๑๐ เมตร (และแผนผังวิหารหมายเลข ๕)

ไม่พบโบราณวัตถุ แต่มีผู้กล่าวว่า พระพุทธรูปปางนาคปรก มีสติปถ่องข้างหินปูนสีเขียว สมัยทวารวดี สูง ๗๕ ซม. ซึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ได้นำไปจากวิหารนี้ (รูปที่ ๒๖)

รูปที่ ๒๖ สระโบราณหมายเลข ๑๓ ภายหลังขุดแต่ง

๖. บุคแต่งสระกระท้อน หมายเลข ๑๓

สระนี้ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของวิหารหมายเลข ๕ ห่างราว ๒๗๐ เมตร และห่างคูเมืองราว ๑๐๐ เมตร

สภาพก่อนขุดแต่ง ปกคลุมด้วยต้นกระท้อนใหญ่และต้นหญ้า ต้องถากถางหญ้าให้สะอาด

การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑๕ มีนาคม ถึง ๑ เมษายน ๒๕๐๙ โดยถากถางหญ้าตัดต้นไม้และขุดลอกดินด้านตะวันตกและเหนือ ตามลำดับจนแล้วเสร็จ และได้ขุดแต่งถนนโบราณ ซึ่งเชื่อมสระนี้กับวิหารหมายเลข ๕ ถนนยาว ๒๗๐ เมตร กว้าง ๑๖ เมตร สูง ๕๐ ซม. เพื่อรักษาถนนโบราณสายนี้ไว้ด้วย (รูปที่ ๒๗)

ลักษณะของสระ เป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๘ เมตร ยาว ๑๓ เมตร ลึก ๔ เมตร เป็นสระที่แปลกคล้ายฐานเทวรูป ตรงปากสระเป็นเหลี่ยมย่อมุม เป็นศิลาแลง ผนังปากสระไปทางทิศตะวันตก และไม่พบโบราณวัตถุหรือภาพเขียน

๗. บุคแต่งวิหาร หมายเลข ๗

เนินดินนี้ ตั้งอยู่ในตัวเมืองเก่าพระรัตนตะวันตกเฉียงเหนือ ห่างวิหารหมายเลข ๕ ราว ๒๐๐ เมตร

สภาพก่อนขุดแต่ง เนินดินปกคลุมด้วยต้นไม้ ช่อย ตะแบก มณฑา เป็นต้น เนินดินสูง ๑.๓๐ เมตร กว้างด้านละ ๑๖ เมตร ยาวด้านละ ๑๘ เมตร ต้องถางหญ้าให้สะอาดเรียบร้อย ตรงกลางถูกคนร้ายขุดหรือทำลายรากฐาน

การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑-๑๖ เมษายน ๒๕๐๙ โดยขุดลอกดินด้านตะวันออก ด้านใต้ ตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของวิหาร เป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๑๔ เมตร ยาวด้านละ ๑๗.๕๐ เมตร สูง ๑ เมตร เป็นวิหารสมัยทวารวดี และมีบ่อน้ำใกล้วิหารด้านตะวันตกเฉียงเหนือ กว้างยาวด้านละ ๕ เมตร ลึกราว ๖ เมตร ราษฎรแถบนั้นเรียกอุโมงค์หรือถ้ำ และไม่พบโบราณวัตถุ

๘. ขุดแต่งเจดีย์ หมายเลข ๖

เนินดินนี้ ตั้งอยู่ในตัวเมืองเก่าพระรัตนตะวันตก ห่างคูเมืองราว ๑๐๐ เมตร และห่างวิหารหมายเลข ๔ ราว ๒๐๐ เมตร

สภาพก่อนขุดแต่ง เนินดินปกคลุมด้วยต้นไม้ ตะแบก แคน ชันทอง เป็นต้น ต้องถางหญ้าตัดต้นไม้ให้สะอาดเรียบร้อย เนินดินสูง ๑.๒๐ เมตร กว้างด้านละ ๖ เมตร ยาวด้านละ ๑๑ เมตร ตรงกลางถูกคนร้ายขุดทำลายรากฐาน

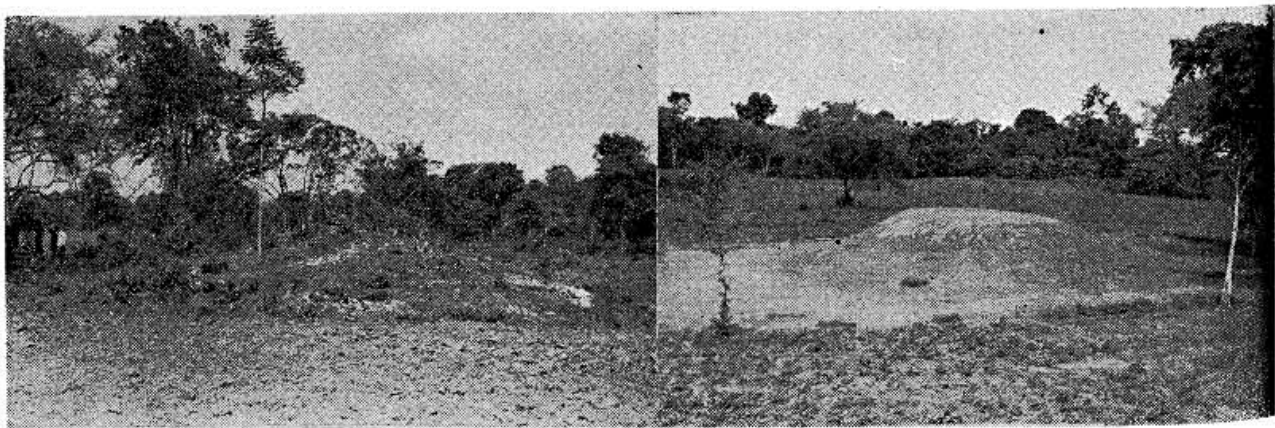
การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑๗-๒๒ เมษายน ๒๕๐๙ โดย ขุดลอกดินด้านตะวันออก ด้านเหนือ ตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของเจดีย์ เป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๕.๕๐ เมตร ยาวด้านละ ๘.๘๐ เมตร สูง ๙๐ ซม. เป็นเจดีย์เล็ก สมัยทวารวดีไม่พบโบราณวัตถุ

๙. ขุดแต่งวิหาร หมายเลข ๑๔

เนินดินนี้ ตั้งอยู่ในตัวเมืองเก่าพระรัตนตะวันตกเฉียงใต้ ห่างเจดีย์หมายเลข ๖ ราว ๑๕๐ เมตร

สภาพก่อนขุดแต่ง เนินดินปกคลุมด้วยต้นไม้ ตะแบก แคป้า แสมसान สะเดา เป็นต้น ต้องถางหญ้าและตัดต้นไม้ให้สะอาดเรียบร้อย เนินดินสูง ๑.๕๐ เมตร กว้างด้านละ ๒๐.๘๐ เมตร ยาวด้านละ ๓๐.๕๐ เมตร ตรงกลางถูกคนร้ายขุดทำลายรากฐาน (รูปที่ ๒๔)

รูปที่ ๒๔ วิหารหมายเลข ๑๔ ก่อนขุดแต่ง

รูปที่ ๒๕ วิหารหมายเลข ๑๔ หลังขุดแต่ง

การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๒๓-๓๐ เมษายน ๒๕๐๙ โดยขุดลอกดินด้านใต้ ตะวันออก ตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของวิหาร เป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๒๐ เมตร ยาวด้านละ ๓๐ เมตร สูง ๑ เมตร เป็นวิหารสมัยทวารวดี และมีเสาคีลาแลงตั้งเรียงเป็นระยะทางสี่ด้าน (รูปที่ ๒๙) ไม่พบโบราณวัตถุ

๑๐. ขุดแต่งวิหาร หมายเลข ๑๕

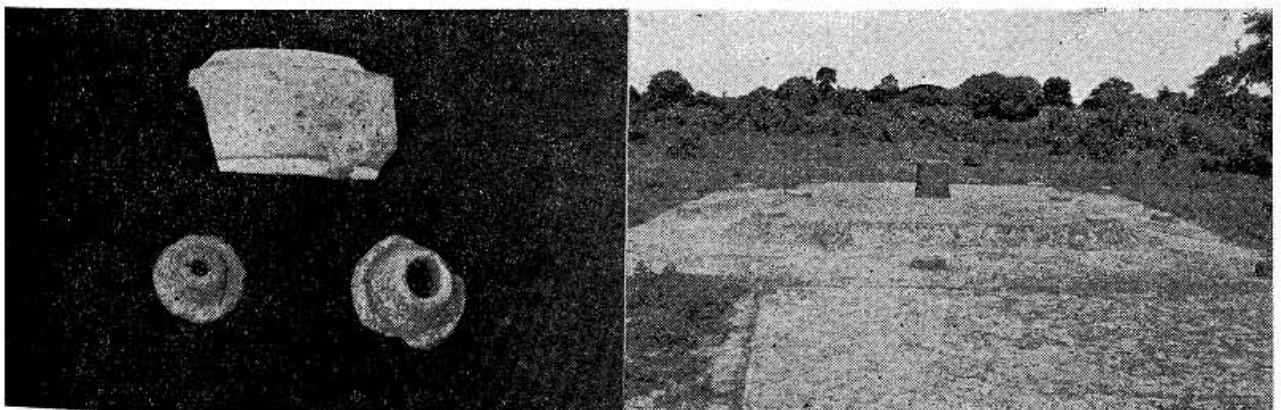
เนินดินนี้ ตั้งอยู่ในตัวเมืองเก่าพระรถด้านตะวันตกเฉียงใต้ ใกล้วิหารหมายเลข ๑๔

สภาพก่อนขุดแต่ง เนินดินปกคลุมด้วยต้นข่อย สะเตาะ แคป่า เป็นต้น ต้องถางหญ้าและต้นไม้ให้สะอาดเรียบร้อย เนินดินสูง ๑.๕๐ เมตร กว้างด้านละ ๑๓.๕๐ เมตร ยาวด้านละ ๑๔ เมตร

การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑-๑๕ พฤษภาคม ๒๕๐๙ โดยขุดลอกดินด้านตะวันออกและใต้ ตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของวิหาร เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวด้านละ ๑๓ เมตร สูง ๑ เมตร เป็นวิหารสมัยทวารวดี และมีเสาคีลาแลงกว้าง ๖๓ ซม. ตั้งเรียงเป็นระยะโดยรอบ

โบราณวัตถุที่ขุดพบ ได้พบแว (ที่กรอ้าย) ดินเผา สมัยทวารวดี และเศษถ้วยชามแตกสมัยราชวงศ์ชอง (รูปที่ ๓๐)

รูปที่ ๓๐ แวดินเผา มีรูตรงกลาง สมัยทวารวดีและเศษชามแตก สมัยราชวงศ์ชอง พบที่วิหารหมายเลข ๑๕

รูปที่ ๓๑ วิหารหมายเลข ๑๐ ภายหลังการขุดแต่ง

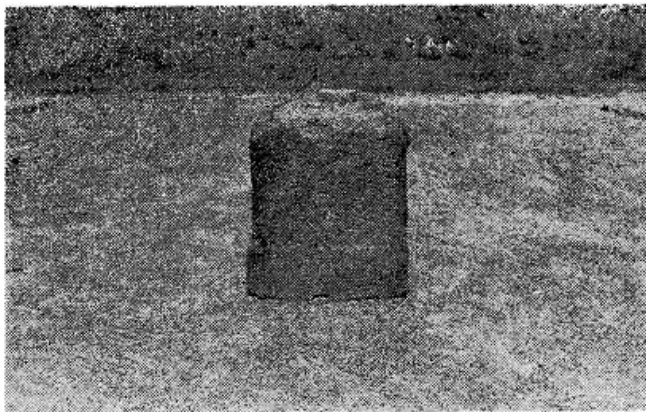
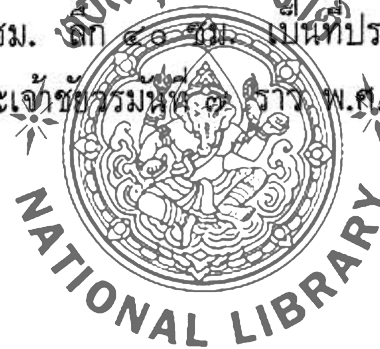
๑๑. ขุดแต่งวิหาร หมายเลข ๑๐

เนินดินนี้ ตั้งอยู่นอกตัวเมืองเก่าพระรัตนวันนอก ห่างคูเมืองราว ๕๐ เมตร สภาพก่อนขุดแต่ง เนินดินปกคลุมด้วยหญ้าและหนุ่ย ต้องถางบริเวณให้สะอาด เรียบร้อย เนินดินสูง ๑.๒๐ เมตร กว้างด้านละ ๑๕ เมตร ยาวด้านละ ๑๗ เมตร

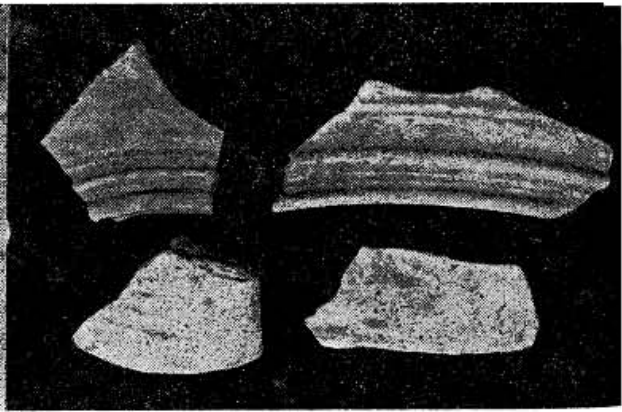
การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑๖-๒๓ พฤษภาคม ๒๕๐๔ โดยขุดลอกดินด้านตะวันออกและเหนือ ตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของวิหาร เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวด้านละ ๑๑.๕๐ เมตร สูง ๕.๐ ซม. (รูปที่ ๓๑)

โบราณวัตถุที่ขุดพบ ได้พบฐานศิลาแลง หันหน้าไปทางทิศเหนือ สูง ๑ เมตร กว้างยาวด้านละ ๘๕ ซม. มีรูตรงกลาง กว้าง ๒๕ ซม. ลึก ๕๐ ซม. เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปแบบมหายาน* (รูปที่ ๓๒) สมัยก่อนพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ราว พ.ศ. ๑๓๓๒ และพบเศษหม้อ ไห ดินเผา (รูปที่ ๓๓)

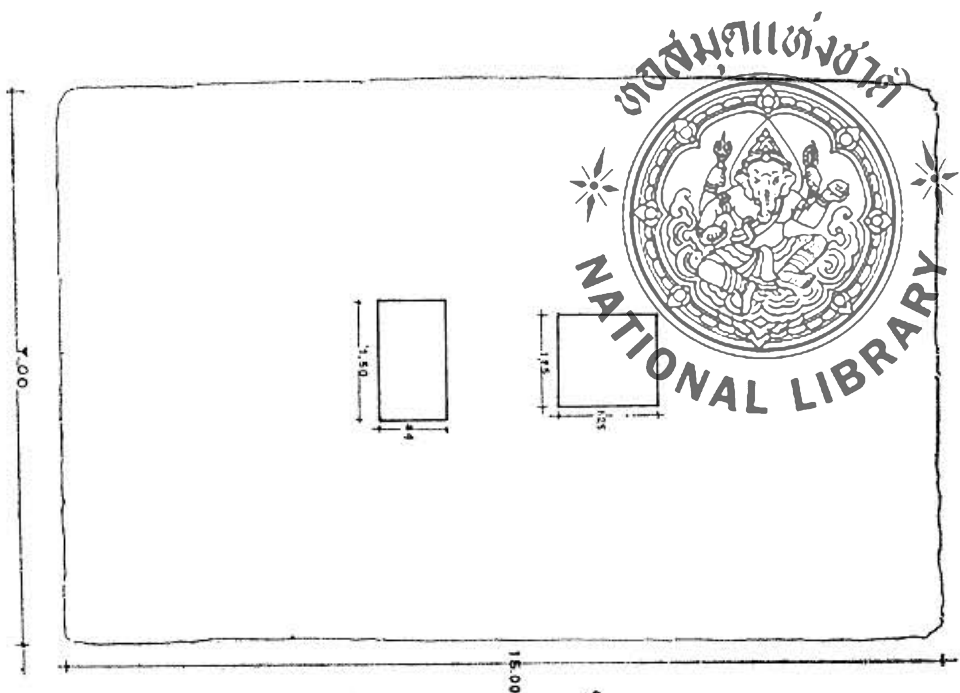
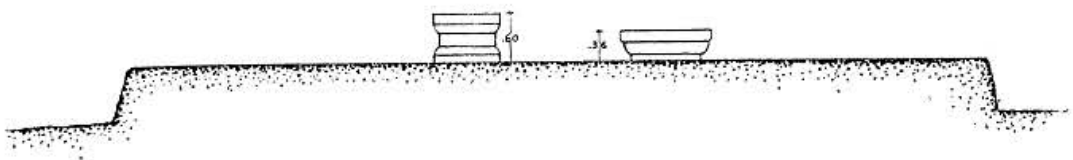

รูปที่ ๓๒ ฐานพระพุทธรูปแบบมหายาน ? ศิลาแลง
พบกลางวิหารหมายเลข ๑๐

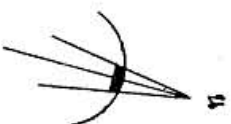
รูปที่ ๓๓ เศษหม้อ ไห ดินเผา พบที่วิหารหมายเลข ๑๐

* ความเห็นของ ดร. จีอง บัวเชอเลีย แต่ผู้เขียนเห็นว่า น่าจะเป็นฐานเทวรูปซึ่งเป็นที่ประดิษฐานรูปพระอิศวร พระนารายณ์ เป็นต้น สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ เช่นเดียวกับฐานเทวรูปที่เทวสถาน หมายเลข ๒

โบราณสถานหมายเลข ๑๑
ข. โคกขี้ด ต.โคกขี้ด อ.ศรีมหาโพธิ์ จ.ปราจีนบุรี

มาตราส่วน 1:50

แบบแปลนสำรวจ - กองโบราณคดี กรมศิลปากร	
ชื่อผู้เขียน	สมิทธิ์
ชื่อผู้สำรวจ	สมิทธิ์
ชื่อผู้ตรวจสอบ	
ตำแหน่งกอง	
ชื่อปี	

๑๒. ขุดแต่งวิหาร หมายเลข ๑๑

เนินดินนี้ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ห่างคูเมืองราว ๑๐๐ เมตร

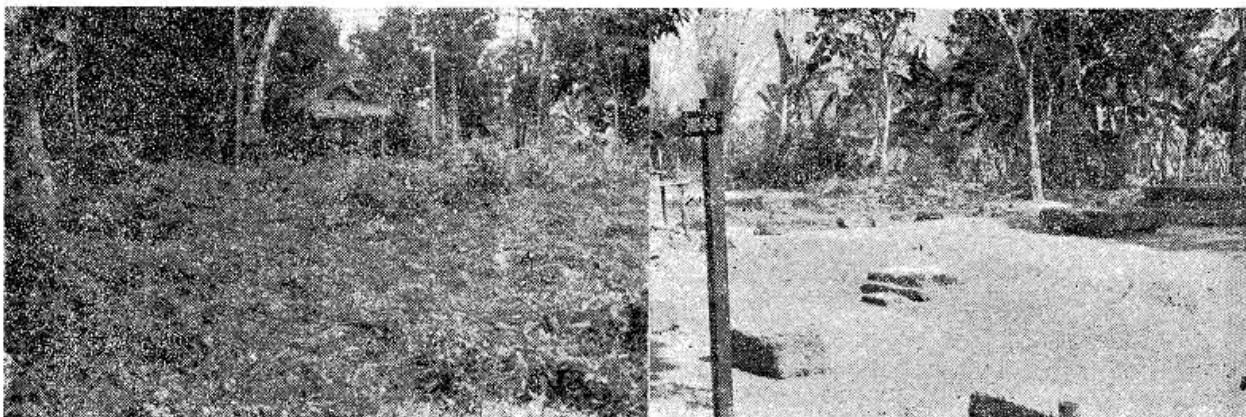
สภาพก่อนขุดแต่ง เนินดินปกคลุมด้วยต้นมะละกอ กว้าง ๘ เมตร สูง ๑.๕๐ เมตร กว้าง ๘ เมตร ยาว ๑๖ เมตร พบงูแสงอาทิตย์ ๒ ตัว ตรงกลางเนินดินถูกคนร้ายขุดทำลายเป็นหลุม (รูปที่ ๓๔)

การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑-๑๘ มิถุนายน ๒๕๐๕ โดยขุดลอกดินคันตะวันออกและคันเหนือ ตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของวิหาร เป็นรูปสี่เหลี่ยม สมัยลพบุรี กว้าง ๗ เมตร ยาว ๑๕ เมตร สูง ๑ เมตร (รูปที่ ๓๕ และแผนผังวิหารหมายเลข ๑๑)

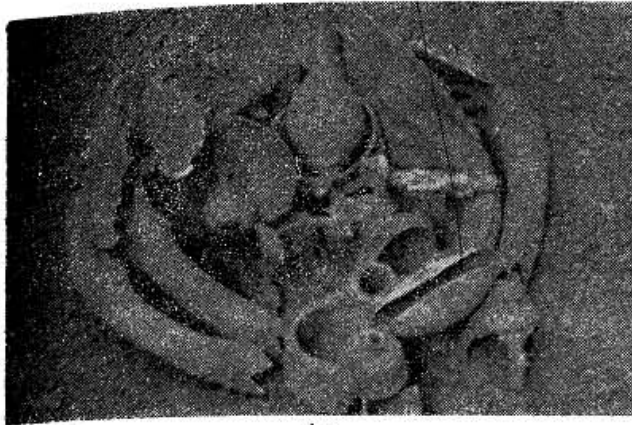
โบราณวัตถุที่พบ ขณะขุดแต่งได้พบฐานศิลาทราย สมัยลพบุรี กว้าง ๘๖ ซม. ยาว ๑.๕๐ เมตร สูง ๕๕ ซม. มีรูตรงกลาง ๓ รู รูด้านขวาประดิษฐานพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รูกลางประดิษฐานพระพุทธรูป รูซ้ายประดิษฐานนางปัญญาบาร์มี และพบฐานเทวรูปศิลาสมัยลพบุรี กว้างยาวด้านละ ๑.๒๐ เมตร สูง ๓๕ ซม. มีรูตรงกลาง กว้าง ๔๐ ซม. ลึก ๓๕ ซม. และได้พบโบราณวัตถุ สำริด สมัยลพบุรี กองอยู่ในดินลึก ๖๐ ซม. ด้านตะวันออก ห่างวิหาร ๗ เมตร (รูปที่ ๓๖) เมื่อนำขึ้นมาแล้วรวม ๒๖ ชิ้น มีชิ้นที่สำคัญ คือ

๑. กรอบคันฉ่อง สำริด มีอักษรจารึกภาษาขอม กว้าง ๒๐ ซม. หนา ๕ ซม. สูง ๑๓ ซม. ส่วนอักษรจารึกได้อ่านและแปลไว้ในตอนหลังว่าด้วยผลการขุดแต่ง

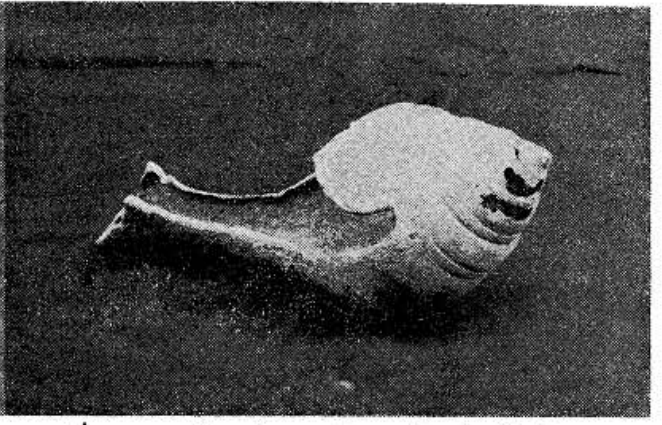

รูปที่ ๓๔ วิหารหมายเลข ๑๑ ก่อนขุดแต่ง

รูปที่ ๓๕ วิหารหมายเลข ๑๑ ภายหลังขุดแต่ง

รูปที่ ๓๖ โบราณวัตถุพบที่วิหารหมายเลข ๑๑
ด้านตะวันออก

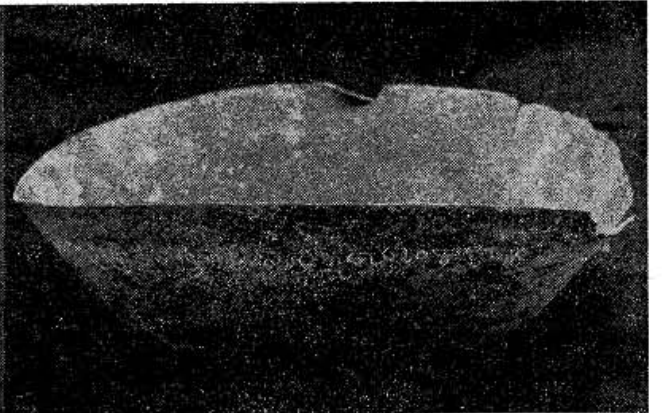

รูปที่ ๓๗ สังกั สำนัด สมัยลพบุรี มีจารึกอักษรขอม
พบที่วิหารหมายเลข ๑๑

๒. สังกั สำนัด ยาว ๒๖ ซม. มีจารึกอักษรขอมที่ขอบ (รูปที่ ๓๗)
อ่านว่า ชันวน วระ วร โลง
แปลว่า ไทธรรม พระวรโลง?
๓. ฐานเชิงเทียน? สำนัด สูง ๑๖ ซม. มีจารึกอักษรขอมที่ขอบ (รูปที่ ๓๘)
อ่านว่า ๑๑๑๕ ศก วระ ชันวน วระบาทกมฺรเตง อญฺ ตรียวรมมเทว ต
วระอาโรคยสาธ นาสังวอก
แปลว่า ๑๑๑๕ ศก (พ.ศ. ๑๗๓๖) พระไทธรรม พระบาทกมฺรเตงอญ
ศรียวรมเทวทรงมอบให้แก่โรคยสาธ (โรงพยาบาลอันประเสริฐ)
ณ สังวอก

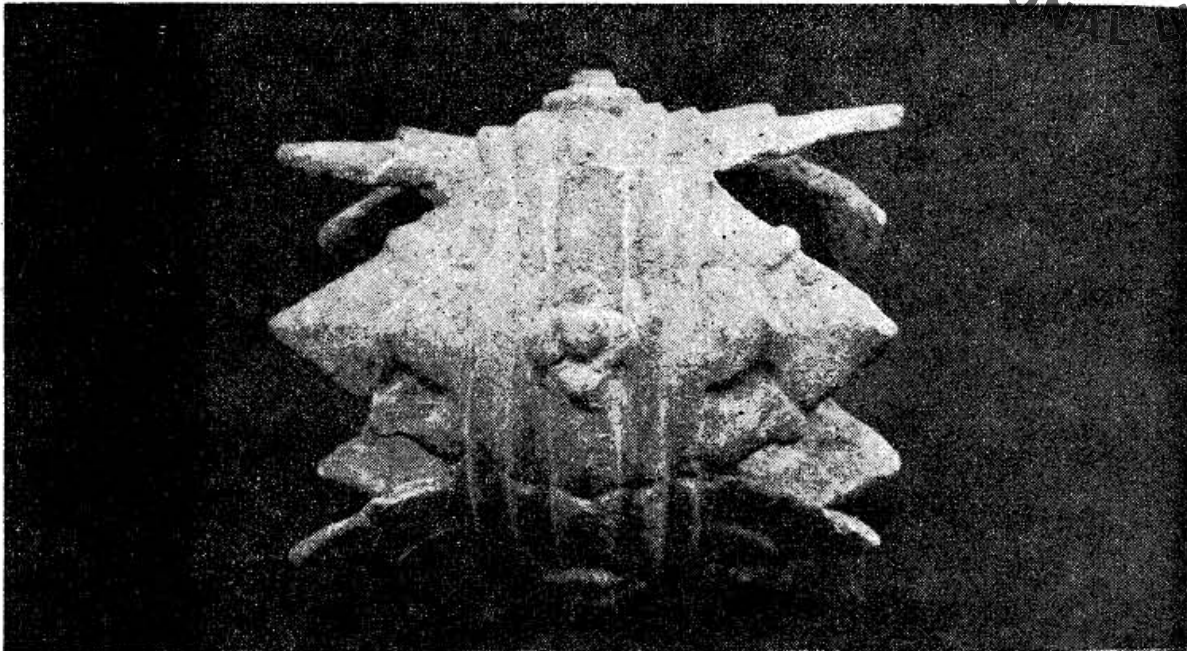

รูปที่ ๓๘ ฐานเชิงเทียน? สำนัด สมัยลพบุรี มีจารึก
อักษรขอมโบราณที่ขอบบนพบที่วิหารหมายเลข ๑๑

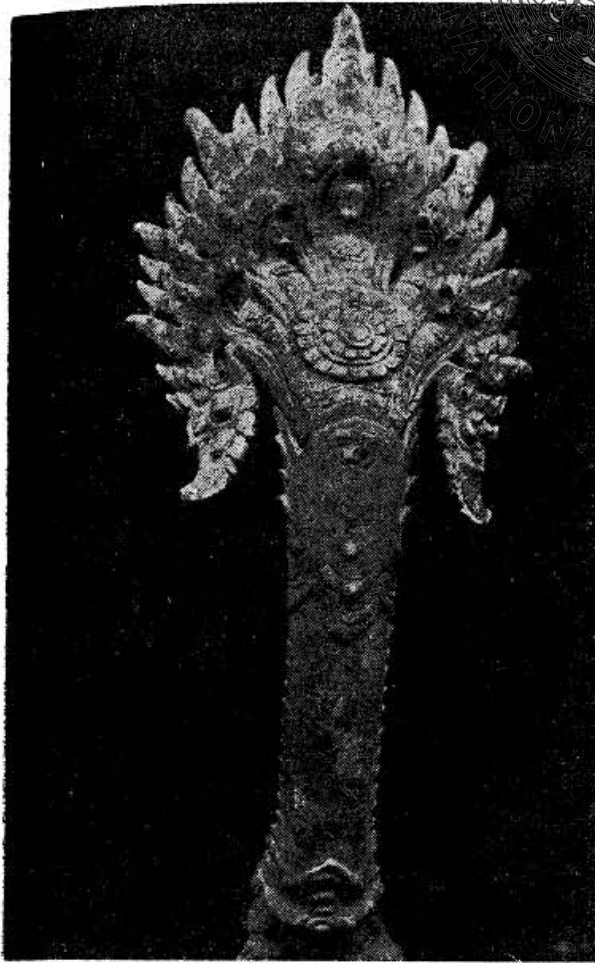
รูปที่ ๓๙ ชัน สำนัด สมัยลพบุรี มีจารึกอักษรขอม
โบราณ พบที่วิหารหมายเลข ๑๑

๔. ชัน สำริด ปากกว้าง ๑๙.๕ ซม. มีจารึกอักษรขอมที่ขอบ (รูปที่ ๓๙)
 อ่านว่า ชันวน กมฺรเตง อญ ศรีวิเรนทราธิปติวम्म ต กมฺรเตงชคต
 ศรีวิเรศวร นา สัโวท ๑๑๐๙ ศก
 แปลว่า ไทยธรรม พระกมฺรเตงอญ ศรีวิเรนทราธิปติรม ทรงถวายแก่กมฺร-
 เตงชคต ศรีวิเรศวร ณ สัโวท ๑๑๐๙ (พ.ศ. ๑๗๓๐)
 ๕. เชิงเทียน ฐานเชิงเทียน และขั้วรัด สำริด สูง ๒๐, ๑๙.๕, ๑๙.๕ และ ๑๙.๕ ซม. (รูปที่ ๔๐)

รูปที่ ๔๐ ขั้วรัด สำริด สมัยลพบุรี มีจารึกอักษรขอมโบราณ พบที่วิหารหมายเลข ๑๑

๖. เคียนาก สำริด สูง ๕.๕, ๑๔, ๑๔.๕ และ ๔๘ ซม. มีลวดลายละเอียด
 งามมาก (รูปที่ ๔๑-๔๓)
 ๗. พระพุทธรูปปางนาคปรก สำริด สูง ๑๕.๕ หน้าตักกว้าง ๖ ซม. (รูปที่ ๔๔)
 ๘. นางปัทมาบารมี สำริด สูง ๑๕.๕ ซม. กว้าง ๔ ซม. ซึ่งเป็นชายาพระ-
 โพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (รูปที่ ๔๕)
 ๙. กรขาพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หินทราย สมัยลพบุรี ยาว ๑๓ ซม.
 พบด้านตะวันออกห่างวิหารราว ๕ เมตร (รูปที่ ๔๖)

รูปที่ ๔๑

เศียรนาค สักรัด สมัยลพบุรี

รูปที่ ๔๒

พบที่วิหารหมายเลข ๑๑

รูปพระโพธิสัตว์ สร้างขึ้นในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่สำคัญมีพระธยานิ-
โพธิสัตว์ ๕ องค์ และมีเครื่องหมายทำเป็นพระพุทธรูป ติดไว้กับอุณหิสหรือเม้าเป็น
สำคัญ คือ

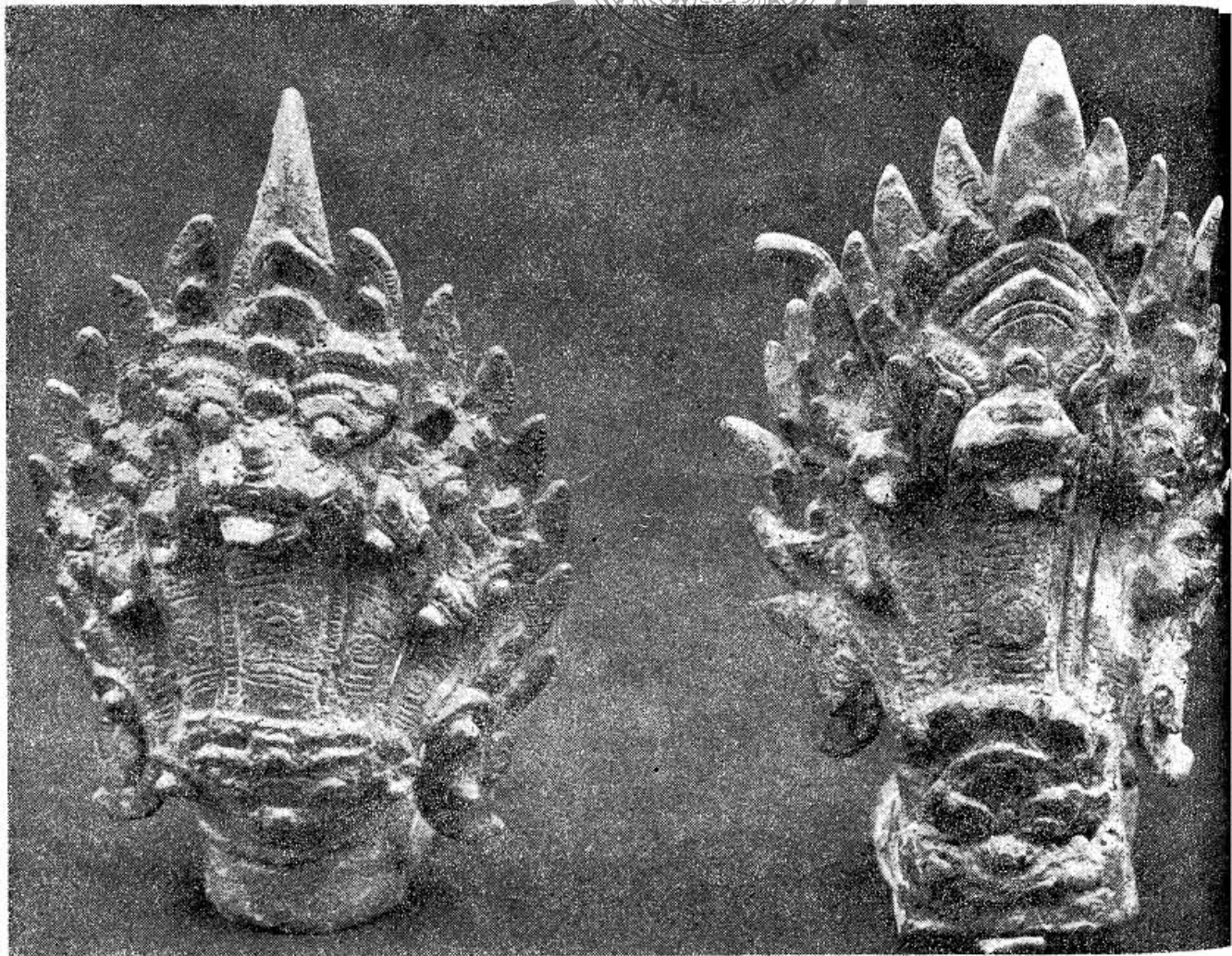
๑. พระสมันตภัทรสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระกกุสันธพุทธเจ้า มีพระ-
พุทธรูปปางปฐมเทศนา
๒. วัชรปาณีโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคมพุทธเจ้า มี
พระพุทธรูปปางมารวิชัย
๓. รัตนปาณีโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า มีพระ-
พุทธรูปปางสมาธิ

๔. อวโลกิเตศวร

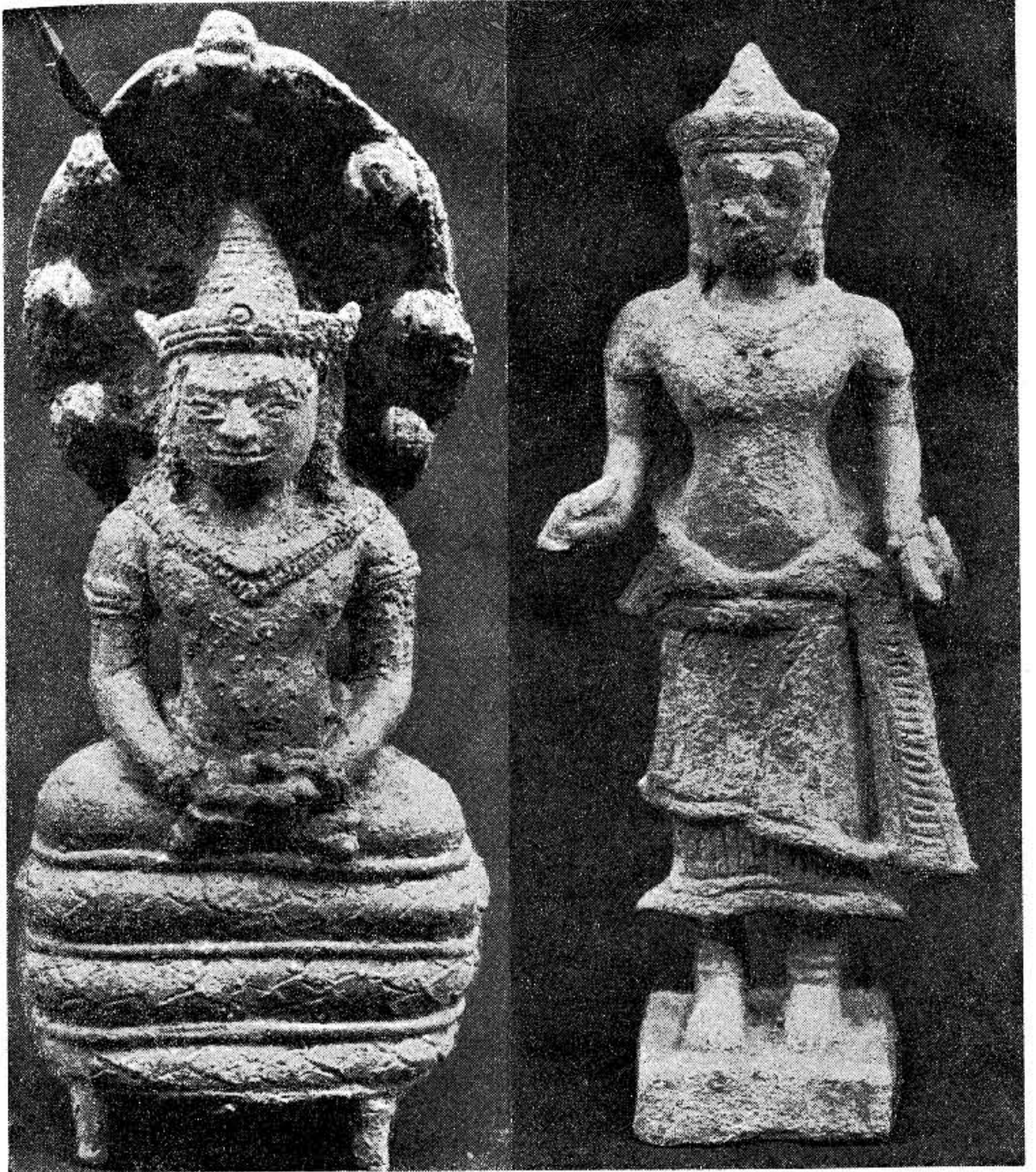
ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระพุทธรูปปางสมาธิ

๕. วิศ्वปาณีโพธิสัตว์

จะเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระศรีอารยเมตไตรย พุทธเจ้าในอนาคต มีพระพุทธรูปปางประทานอภัย

รูปที่ ๔๓ เศียรนาค สำนวน สมัยลพบุรี พบที่วิหารหมายเลข ๑๑

รูปที่ ๔๔
พระพุทธรูปปางนาคปรก สำริด
สมัยลพบุรี พบที่วิหารหมายเลข ๑๑

รูปที่ ๔๕
นางปัญญาวรรณ สำริด สมัยลพบุรี
พบที่วิหารหมายเลข ๑๑

รูปที่ ๔๖

กรรขวาพระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร ถือลูกประคำ
หินทรายสมัยลพบุรี พบที่วิหารหมายเลขที่ ๑๑
ด้านตะวันออก

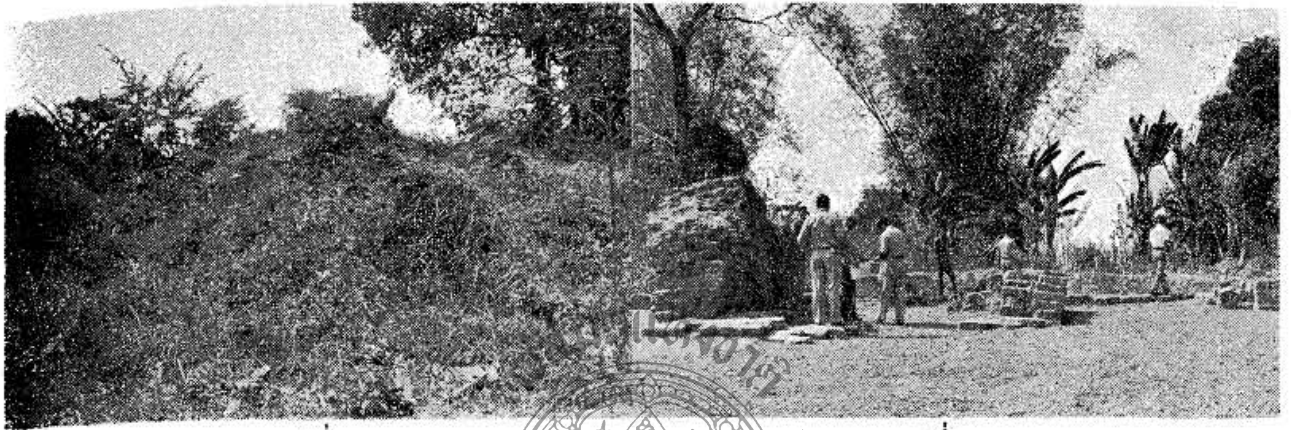
๑๓. ขุดแต่ง หมายเลข ๑๖

เนินดินนี้ ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองเก่าพระรัตนตะวันออกเฉียงเหนือ ริมถนนศรีมหาโพธิ์

สภาพก่อนขุดแต่ง เป็นเนินดินปกคลุมด้วยต้นกล้วย แด่ โคนสมอ เมื่อถางบริเวณให้สะอาดแล้ว เห็นเนินดินด้านใต้ถูกขุดรื้อทำลายราวครึ่ง ฝั่งตัดถนนศรีมหาโพธิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ เนินดินสูง ๑.๖๐ เมตร ศูนย์กลางกว้าง ๑๕.๕๐ เมตร (รูปที่ ๔๗)

การขุดแต่ง ได้ดำเนินการขุดแต่งระหว่างวันที่ ๒-๒๕ ธันวาคม ๒๕๐๕ โดยขุดลอกดินด้านตะวันตก ด้านใต้ ด้านเหนือ และด้านตะวันออก ตามลำดับจนแล้วเสร็จ (รูปที่ ๔๘)

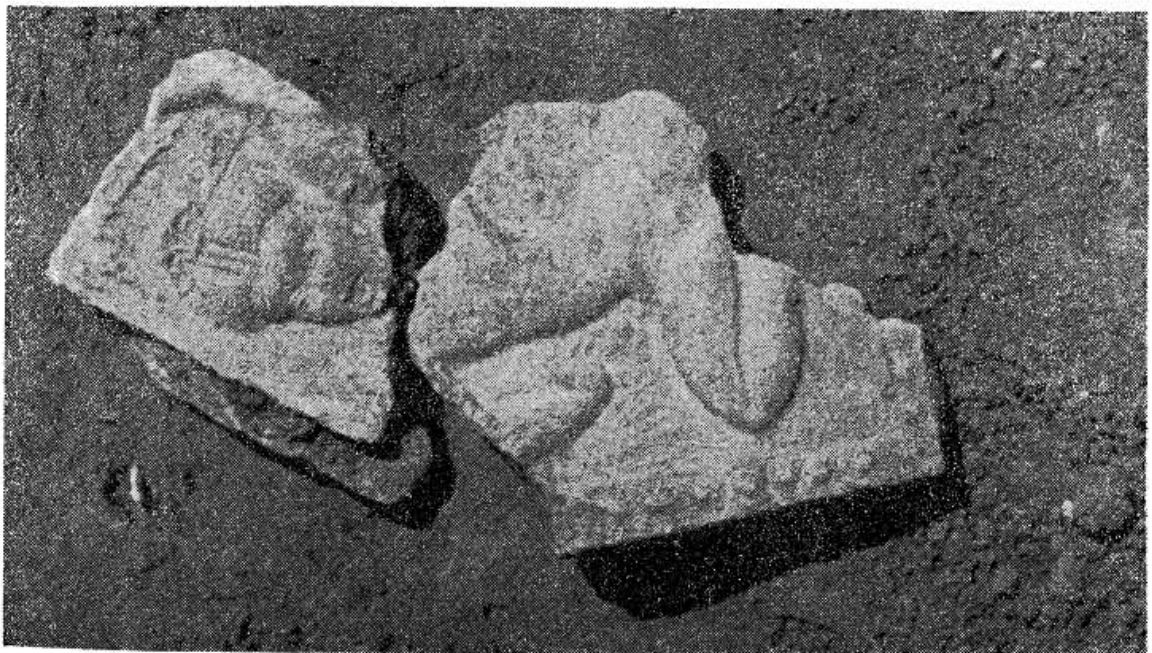
ลักษณะของวิหาร เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้างด้านละ ๑๓.๘๐ เมตร ยาวด้านละ ๑๔.๕๕ เมตร ด้านตะวันตกและเหนือ มีแผ่นศิลาแลงปูพื้นเป็นขอบเขตของวิหาร มีรากฐานอิฐด้านตะวันตกสูง ๒.๑๐ เมตร ยาว ๕ เมตร กว้าง ๑ เมตร ตรงกลางเหลือ

รูปที่ ๔๑ รูปที่ ๔๘
 วิหารหมายเลข ๑๖ ก่อนขุดแต่ง วิหารหมายเลข ๑๑ หลังขุดแต่ง

รากฐานก่ออิฐสูง ๕๐ ซม. ยาว ๓.๖๐ เมตร กว้าง ๕๐ ซม. อิฐขนาด ๔๕×๒๒×๑๒ ซม. ๔๗×๒๒×๑๓ ซม. ๕๐×๒๒×๑๒ ซม. และ ๒๒×๙×๑๓ ซม. อิฐตีแ่งแก่และมีเกลบมาก ส่วนศิลาแดงที่ปูเป็นเขตขนาด ๖๕×๔๖×๑๒ ซม. และ ๕๙×๔๘×๑๕ ซม. เป็นวิหารสมัยทวารวดี (แผนผังวิหารหมายเลข ๑๖)

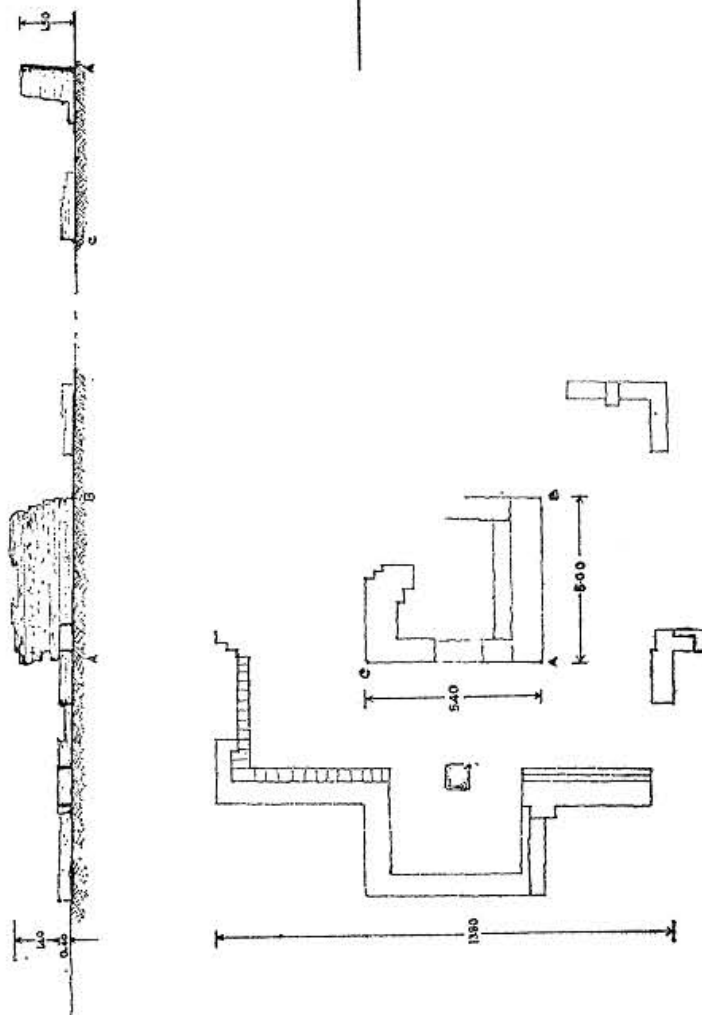
โบราณวัตถุที่พบ ขณะขุดแต่งได้พบแผ่นดินเผา มีรูปเทวดา สมัยทวารวดี (ขำรุค) กล้ายรูปเทวดา ดินเผา สมัยทวารวดี ซึ่งพบอยู่ที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ และได้พบเศษหม้อไห ดินเผา สมัยทวารวดี (รูปที่ ๔๙)

รูปที่ ๔๙ เทวดาเหาะ? ดินเผา สมัยทวารวดี พบที่วิหารหมายเลข ๑๖

วัดจันทรมาน เลข ๑๖
บึงคอกวัด ต.โคกปี่เป็ด อ.ศรีณรงค์ โข.จ.บุรีรัมย์

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

แผนที่สำรวจ	กรมศิลปากร
ผู้สำรวจ	กรมศิลปากร
ผู้เขียน	กรมศิลปากร
ผู้ตรวจ	กรมศิลปากร
ผู้พิมพ์	กรมศิลปากร
จัดพิมพ์	กรมศิลปากร

๑๔. ขุดแต่งเจดีย์ หมายเลข ๑๗

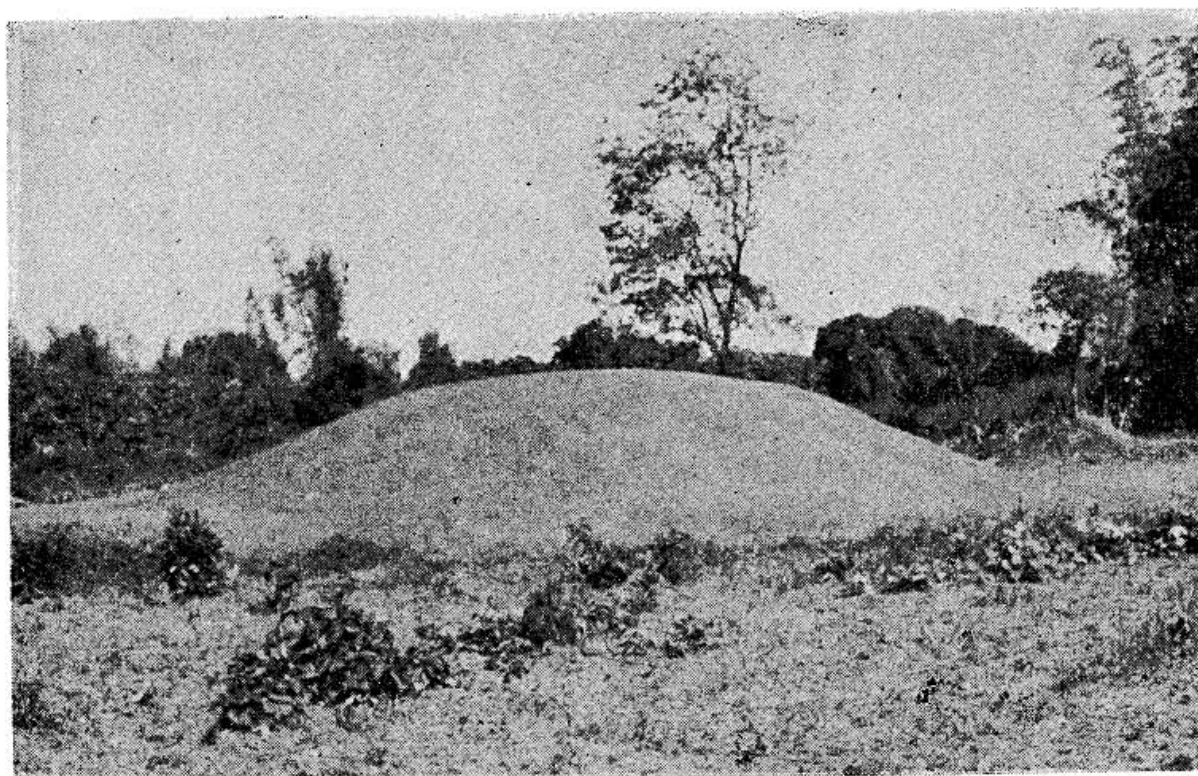
เนินดินนี้ ตั้งอยู่นอกคูเมืองเก่าพระรถทางทิศตะวันออก

สภาพก่อนขุดแต่ง เป็นเนินดินปกคลุมด้วยต้นไผ่ แคป่า ตะแบก เมื่อถางหญ้า และตัดต้นไม้ให้สะอาดเรียบร้อยแล้ว เห็นเนินดินสูง ๓.๓๐ เมตร กว้าง ๒๕ เมตร

การขุดแต่ง ได้ขุดแต่งระหว่างวันที่ ๒๖-๓๑ ธันวาคม ๒๕๐๙ โดยขุดลอก ดินและตอไม้ด้านตะวันออก เหนือ ใต้ และตะวันตก ตามลำดับจนแล้วเสร็จ

ลักษณะของเจดีย์ เป็นรูปกลมแบบเดียวกับเจดีย์หมายเลข ๓ (ภูเขาทอง) ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตก ไม่มีศิลาแลงและอิฐ ใช้ดินแลงอัด พบเสาศิลาแลงกลมไม่มีรู ๓ ต้น ทางทิศใต้ เรียงห่างกัน ๗.๒๐ เมตร และ ๙.๖๐ เมตร เสากลมกว้าง ๕๕ ซม. สูงจากระดับดิน ๑๐ ซม. เจดีย์กว้าง ๒๒ ซม. สูง ๓ เมตร คงเป็นเจดีย์สมัยทวารวดี (รูปที่ ๕๐ และแผนผังเจดีย์หมายเลข ๑๗)

โบราณวัตถุที่พบ ขณะขุดแต่งได้พบเศษหม้อไห ดินเผา สมัยทวารวดี

รูปที่ ๕๐ เจดีย์หมายเลข ๑๗ หลังขุดแต่งแล้ว

๑๕. ขุดแต่งเจดีย์ หมายเลข ๙

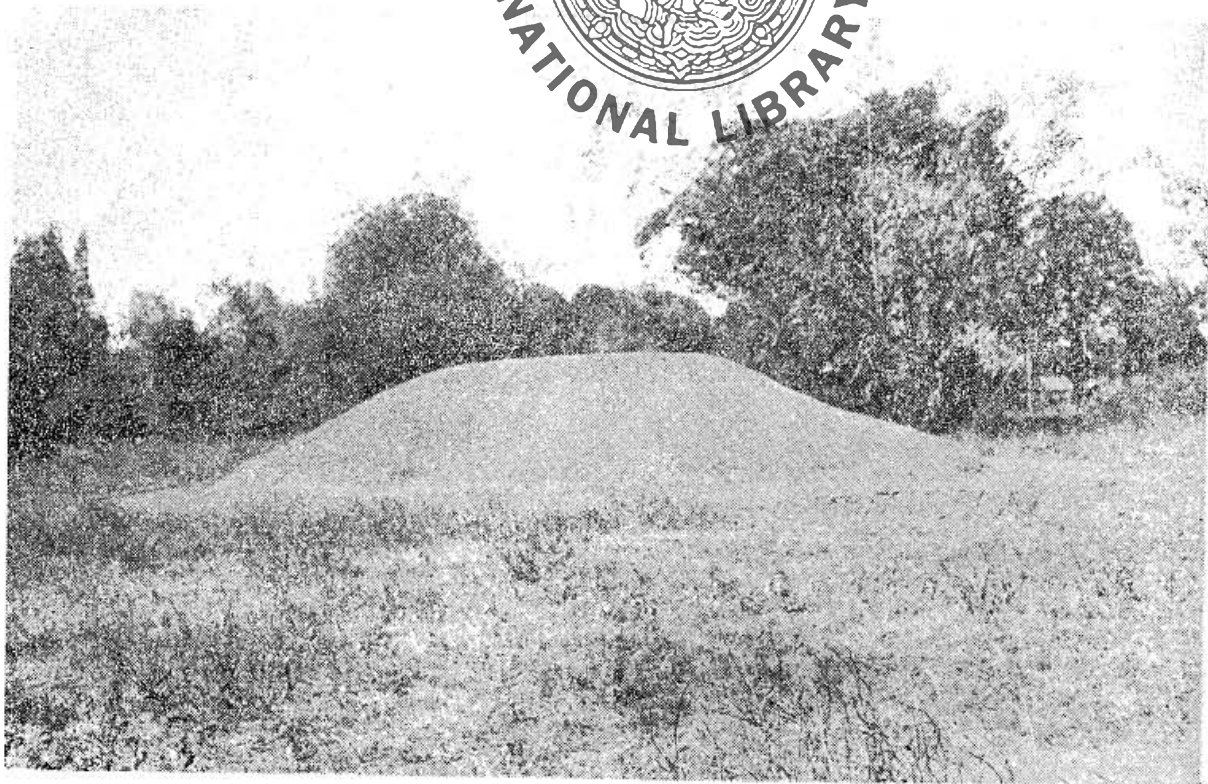
เนินดินนี้ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นอกคูเมืองเก่าพระรถ ใกล้เจดีย์
หมายเลข ๑๗

สภาพก่อนขุดแต่ง เป็นเนินดินปกคลุมด้วยต้นแคป่า เข้ม ช่อย เมื่อถางบริเวณ
ให้สะอาดแล้วเห็นเนินดินสูง ๒.๖๐ เมตร กว้าง ๑๖ เมตร ตรงกลางถูกคนร้ายขุดทำลาย

การขุดแต่ง ได้ขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑-๕ มกราคม ๒๕๑๐ โดยขุดลอกดิน
ก้นเหนือและใต้ตามลำดับจนแล้วเสร็จ (รูปที่ ๕๑)

ลักษณะของเจดีย์เป็นรูปกลม ไม่มีศิลาแลงและอิฐเรียง ใช้ดินเลงอัด ศูนย์กลาง
กว้าง ๑๕ เมตร สูง ๒.๕๐ เมตร เป็นเจดีย์สมัยทวารวดี (แผนผังเจดีย์หมายเลข ๙)

โบราณวัตถุที่พบ ได้พบเศษหม้อไห ดินเผา สมัยทวารวดี

รูปที่ ๕๑ เจดีย์หมายเลข ๙ หลังขุดแต่งแล้ว

๑๖. ขุดแต่งเทวสถาน หมายเลข ๑๘

เนินดินนี้ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นอกคูเมืองเก่าพระรถ หลังโรงเรียนวัดสระมะเขือ

สภาพก่อนขุดแต่ง เนินดินปกคลุมด้วยต้นตะแบก มะม่วง มะไฟ เมื่อถางบริเวณให้สะอาดแล้ว เห็นเนินดินสูง ๒.๕๐ เมตร กว้าง ๑๗ เมตร ตรงกลางยังมีได้ถูกลักขุด

การขุดแต่ง ได้ขุดแต่งระหว่างวันที่ ๖-๓๑ มกราคม ๒๕๑๐ โดยขุดแต่งลอกดินด้านเหนือ ตะวันตก ตะวันออก และได้ ตามลำดับจนแล้วเสร็จ (รูปที่ ๕๒)

ลักษณะของเทวสถาน เป็นรูปสี่เหลี่ยม ด้านตะวันออกและตะวันตกกว้างด้านละ ๑๖ เมตร ด้านเหนือและใต้ยาวด้านละ ๑๖.๓๐ เมตร สูง ๒ เมตร ใช้ศิลาแลงเรียงซ้อนกัน มีบันไดด้านตะวันออก ตะวันตก และได้ ที่ฐานบันไดศิลาแลงมีรูปครึ่งวงพระจันทร์ (Moon stone) สมัยทวารวดี แบบเดียวกับที่พระเจดีย์ก่ออิฐซึ่งขุดแต่งที่เมืองกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ ที่พระเจดีย์ก่ออิฐ (หมายเลข ๑๖) ที่เมืองบน ณ บ้านโคกไม้เดน อำเภอยะหริ่ง จังหวัดนราธิวาส เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ และที่พระเจดีย์วัดหน้า

รูปที่ ๕๒ เทวสถานหมายเลข ๑๘ หลังขุดแต่งแล้ว

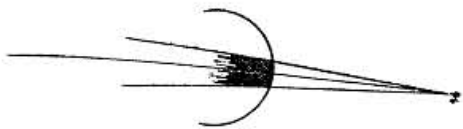
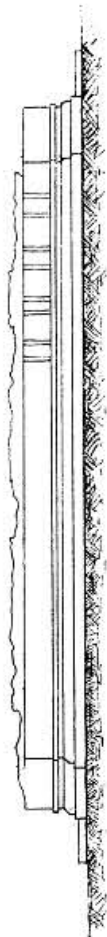
พระเมรุกับวัดพระประโทนอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ซึ่งนายปีแอร์ คูปองท์ ผู้เชี่ยวชาญโบราณคดี ชาวฝรั่งเศส กับกรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ มีเสาคิดผนังกันระหว่างซุ้มด้านตะวันตกคล้ายที่เจดีย์หมายเลข ๑ เมืองบน ณ บ้านโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์ ตรงกลางเทวสถานมีศิลาแลงเรียงเป็นฐานเทวรูป กว้างยาวด้านละ ๔.๑๐ เมตร สูง ๘๐ ซม. ได้ขุดตรวจตรงกลางแล้วไม่พบโบราณวัตถุ ศิลาแลงมีหลายขนาด เช่น ๖๓×๒๗×๑๖ ซม. ๓๕×๓๓×๑๕ ซม. และ ๖๐×๓๕×๑๐ ซม. เป็นเทวสถานศิลาแลงที่มีรูปเครื่องวงพระจันทร์ทงามและค่อนข้างสมบูรณ์แห่งหนึ่งซึ่งพบเป็นครั้งแรก (แผนผังเทวสถานหมายเลข ๑๔)

โบราณวัตถุที่พบ ขณะขุดแต่งได้พบแม่พิมพ์ ดินเผา สมัยทวารวดี กลายรูปเรือ กว้าง ๕.๑ ซม. ยาว ๔ ซม. เทวรูป ดินเผา สมัยทวารวดี กว้าง ๔.๕ ซม. ยาว ๔ ซม. และลูกปัด ๒ เม็ด กับเศษหม้อ ไห ดินเผา สมัยทวารวดี และพบกาน้ำ ดินเผา สมัยทวารวดี ชำรุด ซึ่งฝังอยู่เชิงบันไดด้านทิศตะวันออก (รูปที่ ๕๓)

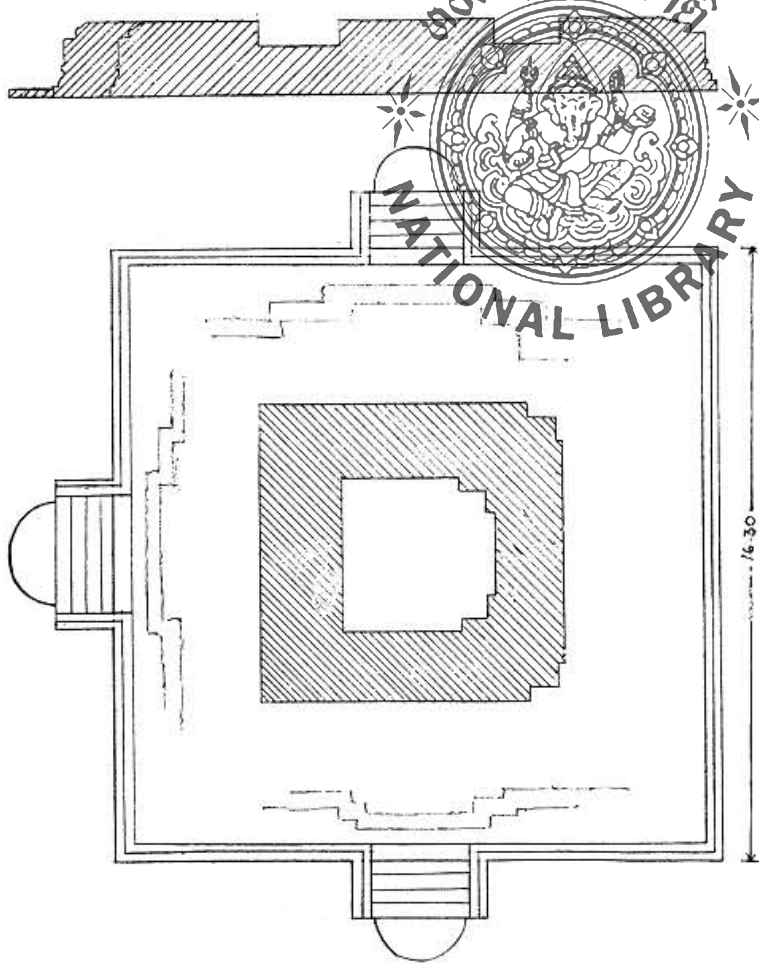

รูปที่ ๕๓ กาน้ำดินเผา สมัยทวารวดี พบที่เชิงบันไดด้านทิศตะวันออกของเทวสถาน หมายเลข ๑๔

2.30

16.00

16.30

เทวสถานหมายเลข ๑๕

บ.โคกวัด ต.โคกปี่ อ.ศรีมหาโพธิ์ จ.ปราจีนบุรี

แผนแปลร่าง กองโบราณคดี กรมศิลปากร	
ผู้สำรวจ	๒๕๖๖
ผู้เขียน	นาย วิชาญ
ผู้ตรวจ	นาย วิชาญ
ผู้ตรวจ	
ผู้ตรวจ	
ผู้ตรวจ	
ผู้ตรวจ	

เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๕๐๙ มหาวิทยาลัยศิลปากรได้ขออนุญาตกรมศิลปากรให้นักศึกษาคณะโบราณคดี จำนวน ๕๐ คน ไปดำเนินการขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน ตำบลหนองโพง อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี โดยอยู่ในความควบคุมดูแลของ ม.จ. สุกัทรดิศ ดิศกุล ศาสตราจารย์คณะโบราณคดี และหน่วยศิลปากรที่ ๕

ขุดแต่งเทวสถาน ที่บ้านโคกขวาง

เทวสถานแห่งนี้ นักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรซึ่งมี ม.จ. สุกัทรดิศ ดิศกุล คณะบดีคณะโบราณคดีเป็นหัวหน้าคณะได้ดำเนินการขุดแต่ง

เนินโคกนี้ ตั้งอยู่หลังโรงเรียนลายพระหัตถ์ ห่างเมืองเก่าพระรถไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือราว ๑๔ กิโลเมตร

สภาพก่อนขุดแต่ง เป็นเนินปกคลุมด้วยต้นไม้ แคป่า เมื่อถางหญ้าและตัดต้นไม้ สะอาดเรียบร้อยแล้ว เห็นเนินสูง ๓.๕๐ เมตร กว้าง ๑๗ เมตร

การขุดแต่ง ได้ขุดแต่งระหว่างวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ถึง ๑๔ ธันวาคม ๒๕๐๙ โดยขุดลอกดินด้านตะวันออก ตะวันตก เหนือ และใต้ ได้พบสิ่งของแล้วเสร็จ (รูปที่ ๕๔)

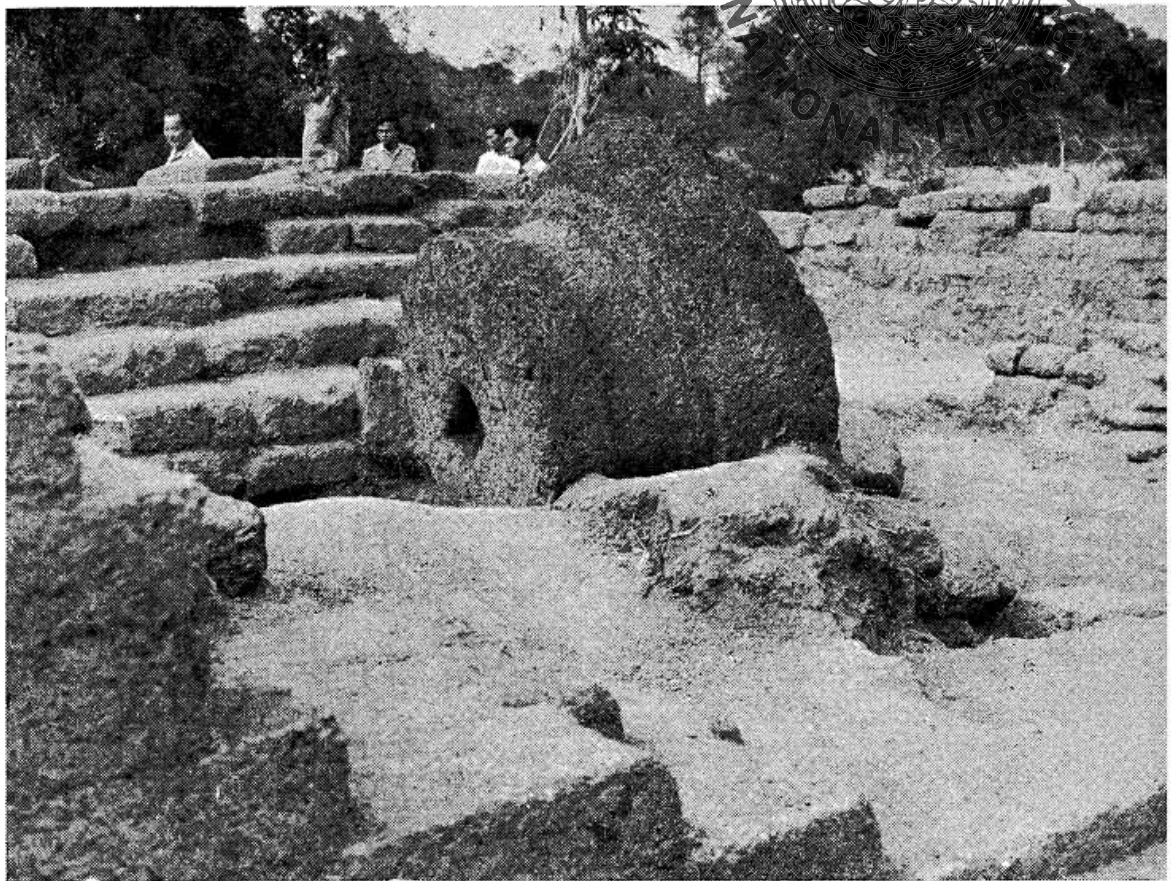
ลักษณะของเทวสถาน เป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๑๖ เมตร ยาวด้านละ ๒๒.๖๐ เมตร สูง ๓ เมตร มีมุขยื่นทั้งสี่ทิศ แต่ไม่มีบันไดขึ้นลงหรือรั้วรอบรั้วซ้อนกัน มุขยื่นยาว ๓.๕๐ เมตร กว้าง ๓.๓๐ เมตร ตรงกลางมีแท่นฐานเทวรูป คือฐานสูง กว้าง ๑.๖๕ เมตร สูง ๑.๒๐ เมตร ใต้ฐานเทวรูปถูกคนร้ายลักขุดทำลายไปหมดแล้ว ฐานเดิมมีขนาดต่างๆคือ ๙๕×๕๕×๒๕ ซม. ๗๐×๔๕×๒๐ ซม. ๖๐×๓๕×๑๕ ซม. ๔๕×๒๐×๒๐ ซม. และ ๒๕×๒๕×๙ ซม. เป็นเทวสถานทั้งามแห่งหนึ่ง สร้างราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ (รูปที่ ๕๕ และแผนผังเทวสถานที่บ้านโคกขวาง)

โบราณวัตถุที่พบ ขณะขุดแต่งได้พบกรงชัยพระนารายณ์ทรงสังข์หินเขียว ชำรุดหัก ยาว ๑๐ ซม. อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓^(๑) และกำไล หินเขียว ขนาดเล็ก ชำรุดหักครึ่งกับเศษหม้อ ไห ดินเผา หลายชิ้น ซึ่งมหาวิทยาลัยศิลปากรได้ส่งมอบเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร แล้ว

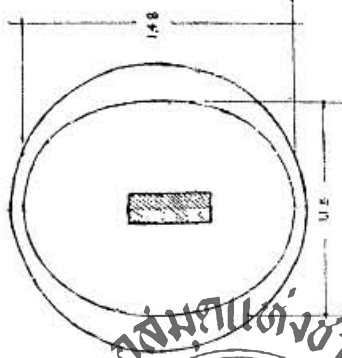
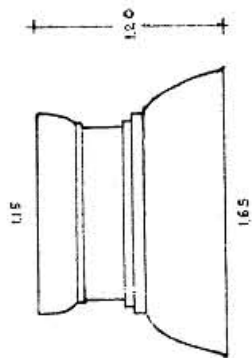
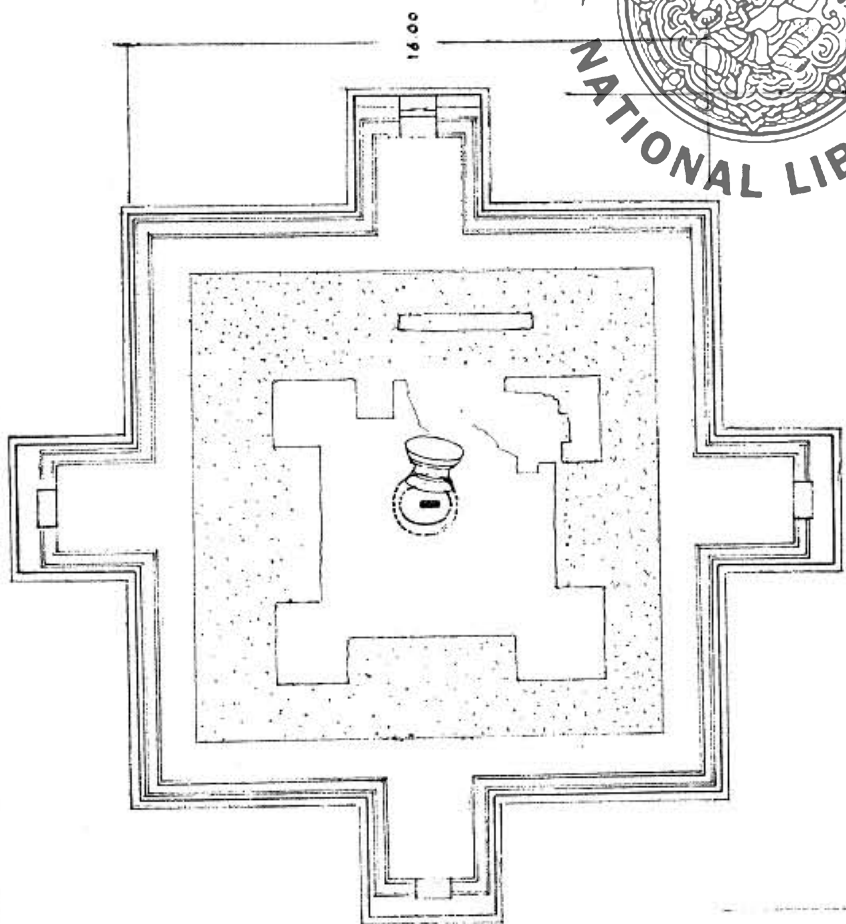
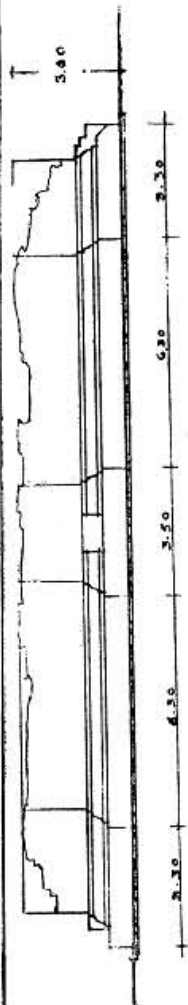
(๑) ความเห็นของ ม.จ. สุกัทรดิศ ดิศกุล

รูปที่ ๕๔ เทวสถานที่บ้านโคกขวาง หลังขุดแต่งแล้ว

รูปที่ ๕๕ ฐานเทวรูป อยู่กลางเทวสถานที่บ้านโคกขวาง

1:20

1:100

ผู้สำรวจ	ผู้เขียน	ผู้แก้ไข	ผู้ตรวจ	ผู้พิมพ์	ผู้จัดพิมพ์
นาย...	นาย...	นาย...	นาย...	นาย...	นาย...

เทพสถานวัดบ้านโคกขวาง
 ก. หมอจ.โพรง ข. ศ.ศรีมหาโพธิ์
 จ. ปรัชญานบุรี

มีบางท่านกล่าวว่า เทวสถานที่นักศึกษาคณะโบราณคดี ได้ขุดแต่งไว้นั้นงามกว่าโบราณสถานที่กรมศิลปากรได้ขุดแต่งไว้ที่เมืองเก่าพระรถ แต่ต่อมาเมื่อผู้กล่าวนั้น ได้ไปเห็นเทวสถานหมายเลข ๑๘ ที่เมืองเก่าพระรถ ซึ่งกรมศิลปากรได้ขุดแต่งไว้แล้วจึงเห็นว่างามสมบูรณ์และเก๋ากว่าเทวสถานที่บ้านโคกขวาง

ณ บริเวณบ้านโคกขวางนี้ เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๕ (ร.ศ. ๑๒๗) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสมณฑลปราจีน ได้เสด็จไปทอดพระเนตรเทวสถานซึ่งอยู่ใกล้โรงเรียนนายพระหัตถ์ และได้ทรงจารึกพระปรมาภิไธย จ.ป.ร.

ร.ศ. ๑๒๗ บนแผ่นศิลาแลง (รูปที่ ๕๖) และได้เสด็จไปทอดพระเนตรบ่อหลุมศิลาแลงซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างโรงเรียนนายพระหัตถ์ราว ๒๕๐ เมตร เป็นหลุมศิลาแลงที่ขุดจากพื้นแลง (รูปที่ ๕๗) คล้ายครกตำข้าว มีหลายหลุม ลึก ๕๐ ซม. ปากกว้าง ๓๐-๔๐ ซม. เรียงเป็นแถว บางหลุมจมอยู่ในดิน ยังไม่ทราบว่าเป็นหลุมอะไรแน่ อาจจะเป็นครกตำข้าวเลี้ยงคนที่มาก่อสร้างโบราณสถานแถบนี้ก็ได้

รูปที่ ๕๖ พระปรมาภิไธย จ.ป.ร.

รูปที่ ๕๑ หลุมศิลาแลง อยู่ห่างจากโรงเรียนลาบพระหัตถ์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๒๐๐ เมตร

โอกาสต่อมากรมศิลปากรได้ให้นายศิริ ดวงดี หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๕ ดำเนินการขุดแต่งโบราณสถาน เมืองพระรถ (ศรีวัดสปุระ) เมืองวัฒนานคร อำเภอวัฒนานคร และเมืองไผ่ (ปราสาทเมืองไผ่) อำเภออรัญญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ได้พบโบราณวัตถุศิลปวัตถุหลายชิ้น ซึ่งได้นำมาจัดนิทรรศการครั้งนี้ด้วย

ผลการสำรวจและขุดแต่งเมืองศรีวิชัย

*

ตามที่กรมศิลปากรได้ดำเนินการสำรวจเมืองศรีวิชัย และแหล่งชุมชนต่าง ๆ ในจังหวัดปราจีนบุรี ได้พบหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีมากมาย อันเป็นประโยชน์ในการค้นคว้าและวิจัยความเป็นมาของเมืองปราจีนบุรีได้เป็นอย่างดี มรดกทางวัฒนธรรมเหล่านี้แบ่งออกได้เป็นกลุ่ม ๆ ดังต่อไปนี้

๑. **ศิลาจารึก** ได้ค้นพบศิลาจารึกในเมืองปราจีนบุรีแล้วหลายหลัก เป็นต้นว่า **จารึกเนินสระบัว** เป็นจารึกบนแผ่นศิลาสูง ๑.๗๗ ซม. กว้าง ๔๐ ซม. หนา ๒๘ ซม. พิงอยู่ที่โคนต้นโพธิ์ใหญ่ ณ วัดต้นศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกบึง ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองศรีวิชัยประมาณ ๔ กม. แต่บางท่านว่าเดิมอยู่ที่เทวสถานใกล้สระมรกต จารึกหลักนี้เขียนด้วยอักษรอินเดียใต้ เป็นคำสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยมี ๒๗ บรรทัด บรรทัดที่ ๑ - ๓ เป็นภาษาขอม บรรทัดที่ ๔ - ๑๖ เป็นภาษาบาลี แต่เป็นบาลีที่ผิดเพี้ยนมาก และบรรทัดที่ ๑๗ - ๒๗ เป็นภาษาขอม นายจำ ทองคำวรรณ ขอนนามและแปลมีข้อความทั้งหมด ดังนี้

คำแปลภาษาขอมตั้งแต่บรรทัดที่ ๑ ถึง ๓
(มหาศักราช ๖๘๓ ปี) (ตรงกับ พ.ศ. ๑๓๐๔) จักรพรรดิ ธรรม ๑ คำ เดือนเจ็ด วันพุธ (มรเตง) พุทธสระประดิษฐานพระศาสดานั่น ๆ

คำแปลภาษาบาลีตั้งแต่บรรทัดที่ ๔ ถึง ๑๖

ความสวัสดิจึงมี ฯ

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้มีพระทัยเต็มไปด้วยความกรุณา ตั้งลงในสรรพสัตว์ ทรงหลุดพ้นบริสุทธิ์ ดุจพระจันทร์เต็มดวงอันประเสริฐ ทรงรู้ไทยธรรม ทรงทราบ ทรงรู้แจ้งธรรมทั้งสามอย่างไม่คลาดเคลื่อน ทรงข้ามโลก ขอน้อมเศียรนมัสการพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

(รัตนะ คือ พระธรรมใด) เป็นเกรินอันบริสุทธิ์ สำหรับทอดลงจอดเรือนเป็นสะพานสำหรับทอดข้ามทะเล คือโลก เป็นทางปลอดภัยภายใน แม้สำหรับทอดข้ามช่องแคบ (คือทางไปสู่ nirayami) ขอนมัสการพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้วทุกเมื่อ ฯ

คนทั้งหลาย ให้สิ่งที่ควรให้ รักสิ่งที่ควรรัก มีจิตเลื่อมใสด้วยตนเอง ระลึกถึง
 รัตนะ (คือพระสงฆ์) ถวายผลไม้และแห้วไม้ รัตนะ (คือพระสงฆ์) นั้นแม้พระทศพล
 ทรงยกย่องเป็นอันดีไว้ด้วยประการทั้งปวง ขอนมัสการพระสงฆ์อันเป็นบุญเขตหาประมาณ
 มิได้ทุกเมื่อ ๆ

คำแปลภาษาขอมตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๗ ถึง ๒๗

พระโคนด้วยซึ่งข้าให้แก่กมรเตง . . . (จารุด)

. แก่พระบาท พระผู้มีบุญ

. ผู้ไต่รถรองศีลและปัญญา

. ไม่อาจทั้งการแนะนำให้ละบาปนี้ . . .

. ผู้นั้นไม่อาจเอาไปให้

. (ไม่อาจ) เอาไปให้ลูก ไม่อาจ

. (ไทยธรรม)

. ตะบุดนี้ (กิริยาบุญบารมี)

. โคตรกุลปาทุวะ

. พระบาท ประดิษฐาน (กมรเตง)

. กล่าวยกย่องโคตรกุลปาทุวะ

จารึกของสระแจะ จังหวัดปราจีนบุรี จารึกหลักนี้พบที่ตำบลตาพระยา อำเภอสอง
 ตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี ตัวอักษรเป็นอักษรขอม ภาษาสันสกฤตมีความแปลเป็น
 ภาษาไทยปัจจุบันว่า

“พระราชาพระองค์ใด ทรงพระนามมเหศวรธรรมัน ปรากฏเหนือพระคิระ
 พระราชาพระองค์นั้น เป็นผู้กระทำความสุข เพราะฉะนั้นพระองค์จึงทรงสร้างบ่อน้ำไว้
 สำหรับให้อาบ”

จารึกปราสาทสต็อกก้อกกรม เป็นจารึกที่ได้จากปราสาทสต็อกก้อกกรม อำเภอ
 อร์ญญประเทศจารึกบนเสาหินสี่เหลี่ยม แต่ต่อมาภายหลังได้เกิดเพลิงไหม้ห่อวชิรญาณสถาน
 ที่เก็บรักษา ทำให้แตกชำรุดเสียหาย มีข้อความเหลือเพียงเล็กน้อย ภาษาที่ใช้ในจารึกเป็น
 ภาษาขอมและภาษาสันสกฤตส่วนอักษรผสมกันทั้งอักษรขอมและอักษรอินเดียโบราณ จารึก
 หลักนี้สร้างขึ้นในรัชกาลของพระยากรมเตง กัถวน อัญ ศรีชยวรมเทว พ.ศ. ๑๕๙๕ มีข้อ
 ความมีคำแปลเป็นภาษาไทยในปัจจุบันว่า

๑. (ส) เองอัญญวามสัวะ กือ . . .
๒. (กมรเตงอัญ) วามสัวะ ที่ชื้อกมรเตงสัวาสรรม เป็นพระครู
๓. กุติ บุรพทิส วัดภักทริ์ เชนพนม ๐ กือญาติทั้งปวงที่อยู่ใน
๔. กมรเตงชคตราช (พระเป็นเจ้าผู้ครองสัตว์) จาก หริหรัลย์ ย้ายไปไว้ที่นครโน้น ๐
๕. กลาง ๐ เสร็จการสถาปนาในพระราชการย์ กมรเตง (ผู้เป็นเจ้า) สัวาสรรมให้ทราบ
๖. ผู้เป็นเจ้าสัวาสรรมแจ้งว่ามีที่ดินในวรรณวิชัย . . .
๗. ผู้เป็นเจ้าสัวาสรรมขอพระราชทานที่ดินแห่งนั้นแต่พระบาทบรมศิวโลกสร้างวัด
๘. ร้อย . . . ที่สถาปนา . . . พนมกลาง . . . สถาปนา . . . ภัทรปัตน์
๙. ให้โกะกะทั้งปวงเป็นต้น กือ วัด ขลาส เกรงบุชา ทรัพย์แต่ . . .
๑๐. . . . ประมาณ อโมขปุระ . . . โนนที่ . . . ให้ . . . สตฺกรณสี
๑๑. ผู้เป็นเจ้าสัวาสรรมเป็นคนพระราชการย์ พระโปรดให้สำแดงรูปนั้นไปทำ
๑๒. . . . พระนั้น เป็นต้นว่า . . . ปราสาท กำแพง พลธ ผู้เป็นเจ้า
๑๓. ผู้เป็นเจ้าสัวาสรรมประกาศให้วัดภวาลย์แต่ในสกุลและวัด . . .
๑๔. ผู้เป็นเจ้าหิรัณยรุจิ มีชื่อว่าผู้เป็นเจ้าพนมกนสา น้องผู้เป็นเจ้า
๑๕. สตฺกรณสี . . . แต่วัดอโมขปุระ แต่พระ
๑๖. (ผู้เป็นเจ้า) สัวาสรรมและผู้เป็นพนมกนสา โขกย้าย
๑๗. (สตฺ) กรณสี ๑ . . . ภัทร (ปัตน์)
๑๘. (สตฺ) กกุติ ๐ . . . ภัทร (ปัตน์)
๑๙. ประธาน ๐

ศิลาจารึก สลักอักษร อักษรและภาษาขอม ได้มาจากสระแจง ตำบลโคกสูง
อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี กองโบราณคดีส่งมาให้อ่าน เมื่อวันที่ ๓๐ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๕๑๑

จารึกหลักนี้ ปัจจุบันอยู่ที่แผนกหนังสือตัวเขียนและจารึก กองหอสมุดแห่งชาติ
กรมศิลปากร

เนื้อวัดจารึกเป็นหินทราย สีแดง
วัดขนาดส่วนกว้าง ๒๒ ซม. ส่วนสูง ๘๑ ซม. ส่วนหนา ๕ ซม.

นายประสาร บุญประคอง อ่าน

ศาสตราจารย์ น้า ทองคำวรรณ
อาจารย์ทองสืบ สุทะมาร์ค
นายอำเภอ คำโท

ตรวจแก้และแปล

ด้านที่ ๑

คำจารึก

๑. ๘๕๕ ศก จตุรทศิ โรจ อาษาตม
๒. นุ เสตญ อาจารย์ย ต โขลญ สัตป
๓. นุ เสตญ อาจารย์ย ต โขลญ วณ วุระ กิ
๔. มรเตง ญต ต ปรมะสุวรรณ บงคิ โภบ-
๕. ง^(๑) นิเวทนะ เนะ วุระ ปุณญ มรเตญ
๖. มทวุมสิว มน สถาปนา สเจมนิ นุ
๗. จาปปริ วุระหม นุ เม ปสุตสุรยาม ปี
๘. ผสั คน นุ วุระ กิมรเตง ญต ต ปร
๙. เมสุวรรณ ปี จำ จินา ตนุทูล ถุลวง^(๒) ๓ ป
๑๐. รุขยง^(๓) มาส ๓ มิมาวยศก^(๔) ๐ มาน

คำแปล

- ๘๕๕* ศก แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๘
นั้น เสตญอาจารย์ โขลญสังตปะ
และ เสตญอาจารย์ โขลญพนม พระกั
มรเตงอัญปรมะสุวรรณ น้อมเศียรแล้ว
กราบทูลอย่างนั้นว่า พระบุญมรเตญ
มทวุมสิว แต่งตั้ง สเจมนิ และ
จาปปริ วุระหม และ เมปสุตสุรยาม ให้
ร่วมกันดูแล พระกัมรเตงอัญป-
รมะสุวรรณ กับถวายข้าวสารเป็นประจำ วันละ ๓ ถลง
แทนทองสาม ๐ ถลงไปหนึ่งศก (ศักราชหนึ่ง
ถลงไปมี้)

๑๑. วุระ ศาสน ฐลี้ วุระ ปาท ฐลี้ เช พระดำรัสฐลี้พระบาทฐลี้เช—
 ๑๒. ง วุระ กัมมเตญ อญ ต กัมมเตญ ง พระกัมม เตญอญ แกกัมมเตญ
 ๑๓. อญ ศรีวิเรนทร วรมม เปร ปุรตยบ อญศรีวิเรนทรวรม ไข่ปุรตยบะ
 ๑๔. โมค สัมปสศต ต กิ สรุท เนะ มาเพื่อผูกความเป็นมิตรในเมืองนี้
 ๑๕. วุ วา ปี่ ปุรตยบ ปุรยบง ทาร ปุรยบ— ไม่ควรที่ปุรตยบะ ปุรยบง ทาระ ปุรยบ—
 ๑๖. ง วุ ปา ปี่ โชลญ ปรีหิทาร สรุ วุ วา ง ไม่ควรที่ชลญปรีหิทาระ สรุ ไม่ควร
 ๑๗. ปี่ โชลญ วีย เหา ขุญ วุระ ปี่ เปร ต ที่ชลญวียะ เรียกข้าพระไปใช้ใน
 ๑๘. ราชกรยบ เถลย วิปย เปร ปี่ ราชการอื่นใด วิปยะใช้ให้บำ—
 ๑๙. เร ต วุระ กัมมเตง อญ ต พร เรอแก่พระกัมมเตงอญปร
 ๒๐. เมศวร นุ วรา กัมมเตง อญ สีว เมศวร และพระกัมมเตงอญสีวะ
 ๒๑. ลิงค ๐ ขุญ วุระ ไตณมยง^(๕) ไตกปีต ลิงค ๐ ข้าพระไตณมยง ไตกปีต
 ๒๒. ไตเกกป ไตสรเง ไตชม ใ ไตเกกป ไตสรเง ไตชม ใ

ด้านที่ ๒

๑. ไตกนุโส ไตโนนง ไต ไตกนุโส ไตโนนง ไต
 ๒. เทวธานี ไตศุกสา เทวธานี ไต ศุกสา
 ๓. ไตสุรจา ไตองโอง ไต ไตสุรจา ไตองโอง ไต
 ๔. ลคาย ไตกปีต ไตเกกป ลคาย ไตกปีต ไตเกกป
 ๕. ไตกนุเต ไตกนุน ๐ ไมก^(๕)ไว ไตกนุเต ไตกนุน ๐ ไมกไว
 ๖. ไมเสนห ไมสรจต วุระ ไม ไมเสนห ไมสรจต วุระไม
 ๗. เทวชาล कुवालसंथ कुवाल เทวชาล कुवालसंथ कुवाल
 ๘. कुनी कुवालदंग कुवालसंथलोत कुनी कुवालदंग कुवालसंथलोตฯ

อธิบายคำ

- (๑) โถบง = เคียร หรือ หัว
 (๒) ถลวง = ทนนานหรือเครื่องตวง
 (๓) ปรุยุยง = บัฏลังก์ หรือ แท่น
 (๔) มิมวาศก แปลว่า ว่างไปหนึ่งปี มี เป็นคำสันสกฤต แปลว่า ล่วง
 ไป หรือตายไป มวาศ เป็นคำขอม ซึ่งแผลง
 มาจาก “มฺว” ซึ่งแปลว่า หนึ่ง “ศก” เป็น
 คำสันสกฤต ซึ่งแปลว่า กาล สมัย หรือ ปี
 (๕) คำว่า “โค” เป็นคำนำหน้าทาสหญิง และคำว่า “โฆ” เป็นคำนำหน้าทาสชาย

จารึกกรอบคันฉ่อง สำนวน คันฉ่องนี้พบในการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข ๑๑ เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๕๐๙ เป็นคันฉ่อง สำนวน ลักษณะลวดลายเป็นแบบศิลปลพบุรี มีลักษณะแบบเดียวกับคันฉ่อง สำนวน ซึ่งพบที่บริเวณปราสาทหินโคกปราสาท ห่างหมู่บ้านปะคำประมาณ ๓ กม. ซึ่งปัจจุบันเรียกว่าปราสาทบ้านโคกเงี้ยว อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ข้อความบนกรอบคันฉ่องที่พบที่จังหวัดปราจีนบุรีนี้ ได้อ่านแล้วมีความว่า

คำอ่าน “๑๑๒๕ ศก วุระ ชันวน วุระ บาท กมฺรเตง อนุ ศรีวัตสปฺร”

คำแปล “๑๑๒๕ ศก พระไทยธรรมของพระบาทกมฺรเตง อนุ ศรีชัยวรม ทรงมอบให้แก่ไธยโรคยศาลา ณ ศรีวัตสปฺระ”

๒. ประติมากรรม ในการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานต่างๆ ในเมืองพระรถ ได้พบประติมากรรมต่างๆ มากมาย มีทั้งเทวรูปในศาสนาฮินดู และพระพุทธรูปในพุทธศาสนา ศิลปโบราณวัตถุเหล่านี้ ส่วนใหญ่มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔ ซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลปกรรมได้แบ่งออกเป็นสกุลช่างต่างๆ คือ

๑. สกุลช่างทวารวดี ศิลปโบราณวัตถุในสกุลช่างดังกล่าวนี้ส่วนใหญ่ มักจะทำเป็นพระพุทธรูปปางต่างๆ ชันงามที่น่าสนใจนั้น ได้แก่ภาพจำหลักนูนต่ำปางยมกปาฏิหารย์ ซึ่งทำเป็นภาพพุทธประวัติตอนนั่งห้อยพระบาท บนแผ่นหลังมีพระพุทธรูปยืนเป็นองค์ประกอบ อีกชิ้นหนึ่งเป็นพระพุทธรูปปางนาคปรก หินเขียว ที่สำคัญที่สุดในบรรดาประติ

มากรรมสกุลช่างทวารวดีที่พบ ณ เมืองปราจีนบุรีนั้นคือ พระพุทธรูปยืนปางดำงายทองคำ

ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ ณ พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ

บรรดาประติมากรรมสกุลช่างทวารวดีที่พบเมืองปราจีนบุรีมีอยู่ไม่มากนักส่วนใหญ่จะ
งดงามเป็นพิเศษ มีคุณค่าไม่น้อยกว่าที่พบที่เมืองสำคัญอื่นๆ

หนึ่ง เมื่อเร็วๆ นี้ได้มีราษฎรกิ่งอำเภอกอเบี๊ยะ ชลบุรีพบพระพุทธรูปปางเสด็จ
ลงจากดาวดึงส์ ศิลา สูง ๑๘๐ ซม. สมัยทวารวดี เช่นเดียวกัน เป็นศิลปะวัตถุที่สวยงาม
มากขึ้นหนึ่งความจริงพระพุทธรูปชิ้นสำคัญองค์นี้ เป็นทรัพย์สินแผ่นดินซึ่งตาม พ.ร.บ. โบราณ
สถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๔ จะต้องนำมา
เก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ แต่มีเหตุขัดข้องบางประการจึงยังคงเก็บรักษาอยู่
ณ สถานที่สำรวจกิ่งอำเภอกอเบี๊ยะ อำเภอสรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี จนกระทั่งบัดนี้

๒. **สกุลช่างเทวรูปโบราณ** มีประติมากรรมแบบหนึ่งซึ่งได้รับแบบอย่างอิทธิ
พลจากสมัยหลังคุปตะของอินเดีย และท่านศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ จัดศิลปประเภทนี้
เป็นกลุ่มหนึ่งของสกุลช่างทวารวดี เช่นเดียวกัน ท่านกล่าวว่า “ยังมีประติมากรรมศาสนา
พราหมณ์อีกแบบหนึ่ง ซึ่งอยู่ร่วมระยะเวลาเดียวกับประติมากรรมทางพุทธศาสนาสมัยทวารวดี
แต่มีลักษณะผิดแปลกออกไป ประติมากรรมกลุ่มนี้คือ เทวรูปโบราณซึ่งค้นพบที่เมืองศรีเทพ
บนฝั่งแม่น้ำป่าสักในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ จากจารึกที่ค้นพบปรากฏว่าพวกขอมได้เข้าครอบ
ครองดินแดนแถบนี้ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ลักษณะรูปภาพ
ของประติมากรรมแบบนี้ คล้ายกับเทวรูปในประเทศกัมพูชาสมัยก่อนสร้างพระนคร แต่แบบ
อย่างของศิลปก็ผิดแปลกไปจากประติมากรรมขอม คือแม้ว่ามีใบหน้าค่อนข้างหนักแต่ลำตัว
ค่อนข้างสูงสง่าและยืนด้วยท่าตรึงค์ (เอียงตะโพก) อย่างชัดชัดวิธีการสลักก็ผิดแปลกไป
เช่นเดียวกัน คือสลักเป็นภาพลอยตัวอย่างแท้จริงได้ตั้งแต่ต้นอย่างมั่นใจ” อย่างไรก็ตาม
ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล ไม่ทรงเห็นด้วยกับการจัดกลุ่มประติมากรรมตามทฤษฎี
ของ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ท่านผู้นี้กลับจัดเป็นอีกสกุลช่างหนึ่ง เรียกตามลักษณะทาง
ศิลปว่า “เทวรูปโบราณ” และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เรียกกลุ่มประติมากรรม
เหล่านี้ตามทฤษฎีของท่านว่า “เทวรูปโบราณ” ในการบรรยายประวัติศาสตร์ศิลปกรรมใน
ประเทศไทยท่านกล่าวว่า . . .

“มีเทวรูปปูนเก่าอยู่จำนวนหนึ่ง ซึ่งค้นพบในประเทศไทยมีลักษณะคล้ายกับเทวรูปในศิลปะแบบหลังคุปตะ คือสมัยราชวงศ์ปาละวะทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นอันมาก เทวรูปเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นรูปพระนารายณ์ ๔ กร ยืนถือสังข์ จักร คธา และธรรณีดอกบัว สวมหมวกทรงกระบอก และนั่งผ้าลงมายาวจรดข้อพระบาทเทวรูปเหล่านี้ส่วนใหญ่ค้นพบที่ทางภาคใต้และภาคตะวันออกของประเทศไทย ที่เก่าที่สุดคงเป็นเทวรูปพระนารายณ์ อำเภอตะกั่วทุ่ง จังหวัดพังงา เทวรูปที่นุ่งผ้ายาวเหล่านี้อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ หมวด คือหมวดหนึ่งภาคผ้าเฉียงและอีกหมวดหนึ่งภาคผ้าตรงหมวดแรกคงเก่ากว่าหมวดหลัง ได้ค้นพบหลายรูปและคงอยู่นานพอใช้ เพราะมีวิวัฒนาการให้เห็นได้ หมวดแรกส่วนใหญ่ค้นพบทางภาคใต้ของประเทศไทย แต่หมวดหลังนี้ค้นพบที่ตงศรีมหาโพธิ ในจังหวัดปราจีนบุรีหลายองค์ ที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ได้ค้นพบเทวรูปหลายองค์มีลักษณะแตกต่างจากที่กล่าวมาแล้ว แต่อายุเวลาคงไล่เลี่ยกัน ส่วนใหญ่เป็นเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกแปดเหลี่ยม และนุ่งผ้าโจงกระเบนสั้น ที่เป็นรูปพระกฤษณะก็มี พระอาทิตย์ก็มี ที่เมืองศรีเทพนี้ ทางศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธคงเจริญขึ้นพร้อมกัน เพราะในถ้ำเขาอมורתน์ ไม่ไกลจากเมืองศรีเทพนัก ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบทวารวดีสลักอยู่บนผนังถ้ำ ที่จังหวัดอุบลราชธานี ได้ค้นพบเทวรูปแบบประหลาดองค์หนึ่ง คือรูปอรรณารี เป็นพระอิศวรและพระอุมาชายของพระองค์ผสมกันเป็นรูปเดียวที่ตงศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ก็ค้นพบที่วัดร้างขนาดใหญ่อีกหลายองค์”

* ศิวลึงค์ เป็นรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย มีตำนานกล่าวไว้ว่า ในกาลครั้งหนึ่ง ทศกัณฐ์ (Ravana) ได้เดินทางไปยังภูเขามาลย์ เพื่อขอศิวลึงค์ (Linga) จากพระศิวะ เพื่อนำไปสักการบูชาแทนองค์พระศิวะ พระศิวะก็ได้มอบศิวลึงค์หินให้แก่ทศกัณฐ์ และได้บอกว่าหากศิวลึงค์แตะพื้นดินเมื่อใดจะต้องตกอยู่บนพื้นดินนั้น จะนำต่อไปอีกไม่ได้ ขณะที่ทศกัณฐ์แบกศิวลึงค์เดินทางไปยังบ้านของเขาในลังกา บรรดาเทพเจ้าทั้งหลายก็พากันหวั่นวิตกว่าทศกัณฐ์จะมีอำนาจเหนือพวกตน จึงพากันคิดกำจัดทำลายเสีย โดยจะหาทางให้ศิวลึงค์ตกแตะพื้นดินเสียก่อนที่จะนำไปถึงบ้าน จึงตกลงกันให้ พระวรุณ

* ในหนังสือ Hindu Mythology ฉบับพิมพ์ ค.ศ. ๑๙๙๒ น. ๓๖

(Varana) เทพเจ้าแห่งกลางคืนแปลงกายเข้าไปในร่างของทศกัณฐ์ เป็นเหตุให้ทศกัณฐ์เจ็บปวดมากแทบจะแบกไม่ไหว พระอินทร์ทราบเข้าจึงแปลงกายเป็นพราหมณ์ผู้เฒ่ามาช่วยทศกัณฐ์ แต่ยังไม่ทันช่วยเหลือก็พลัดตกจากบ่าของทศกัณฐ์ และปักอยู่กับพื้นดินที่ไพบยนาถ (Baidyanath) ในพิรุณมิ (Birbhum)

๓. **สกุลช่างศรีวิชัย** มีรูปเคารพอีกแบบหนึ่ง ซึ่งพบกันแพร่หลายในเมืองปราจีนบุรี คือประติมากรรมสกุลช่างศรีวิชัย ซึ่งทั่วไปมักนิยมทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ประติมากรรมศรีวิชัยชิ้นเยี่ยมชิ้นนี้ ได้แก่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๒ องค์ ของนายแพทย์วิโรจน์ กรรณสูตรองค์หนึ่ง สูง ๔๔ ซม. ทำเป็นพระโพธิสัตว์ ๔ กร อีกองค์หนึ่งสูง ๒๕.๘ ซม. ทั้ง ๒ องค์ เป็นสำริดที่ยืนในท่าตรึงกิ่งคางามที่สุด

การที่ได้พบประติมากรรมสกุลช่างศรีวิชัย ณ เมืองปราจีนบุรีเป็นจำนวนมากนั้น เป็นหลักฐานที่โน้มน้าวให้เห็นฐานะและความสำคัญของเมืองปราจีนในสมัยโบราณว่า คงจะเป็นเมืองท่าและสถานีกลางที่เป็นศูนย์รวมทางการค้า ศาสนา และศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่สำคัญยิ่งแห่งหนึ่งในภาคตะวันออก

๔. **สกุลช่างลพบุรี** ประติมากรรมกลุ่มสกุลช่างที่พบในเมืองปราจีนบุรีนั้น ได้แก่ศิลปกรรมสกุลช่างลพบุรีมีทั้งที่เป็นเทวรูป พระพุทธรูป และภาพสลึงสาราสัตว์ต่าง ๆ ที่น่าสนใจที่สุดนั้นได้แก่เศียรนาค สำริด ประดับกระจก ก้นแบนยาว ๑๗ เศียรแผ่พังพานอย่างไว้อานาจ เศียรนาคเหล่านี้จะนิยมทำคู่กับครุฑตัวในเทพนายของพราหมณ์ชนิดหนึ่ง ไม่ว่านาคหรือครุฑส่วนใหญ่จะได้รับอิทธิพลจากศิลปายนของขอม ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในระยะหลังวัฒนธรรมแบบเขมรได้แพร่หลายทั่วเมืองปราจีนบุรี

๕. **ของใช้อื่น ๆ** นอกจากนี่ยังได้ค้นพบหลักฐานอื่น ๆ เช่น ขวานหินสมัยก่อนประวัติศาสตร์เงินตราแบบฟูนานและทวารวดี กับลูกปัดเครื่องประดับตกแต่งภายในสมัยโบราณและเครื่องใช้สำริด ศิลปโบราณวัตถุเหล่านี้ นับเป็นหลักฐานที่สำคัญในการค้นคว้าประวัติความเป็นมาของเมืองปราจีนในอดีต

ผลการวิจัยขั้นต้น

*

ศิลปวัตถุและวัฒนธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง จากหลักฐานต่าง ๆ ตามที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่าเมืองศรีวิชัยเป็นเมืองสำคัญมาแล้วตั้งแต่สมัยฟูนานยังมีอำนาจรุ่งเรืองครั้นต่อมาภายหลังศิลปวัฒนธรรมแบบทวารวดี และเงินละได้แพร่หลายเข้ามาแทนที่ วัฒนธรรมทั้งสองได้เจริญแพร่หลาย ณ เมืองศรีวิชัย และบริเวณใกล้เคียงเป็นเวลานานและเจริญคู่กันมา จากหลักฐานต่าง ๆ เราพอจะวาดโครงสร้างประวัติศาสตร์เมืองปราจีนบุรีได้ดังนี้

พุทธศตวรรษที่ ๖-๑๐	เป็นเมืองหนึ่งที่ได้รับวัฒนธรรมจากวัฒนธรรมฟูนาน
พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖	ได้รับวัฒนธรรมจากวัฒนธรรมทวารวดี
	ได้รับวัฒนธรรมจากวัฒนธรรมเงินละ (อีสานประ)
	ได้รับวัฒนธรรมจากวัฒนธรรมศรีวิชัย
พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๒๐	ได้รับวัฒนธรรมจากวัฒนธรรมลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๒๑-ปัจจุบัน	ตกอยู่ภายใต้การปกครองของประเทศไทย

วัฒนธรรมฟูนาน

พุทธศตวรรษที่ ๖-๑๐

ฟูนาน เป็นอาณาจักรที่สำคัญในภาคเอเชียอาคเนย์ ซึ่งศูนย์กลางคงอยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ หรือที่ราบแม่น้ำโขง ในขณะที่รุ่งเรืองสูงสุดนั้นฟูนานได้มีอาณาเขตครอบคลุมไปถึงประเทศเวียดนามตอนใต้ลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง ตลอดจนส่วนใหญ่ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแหลมมลายู นักปราชญ์ฝรั่งเศสทฤษฎีใหม่ว่าศูนย์กลางดั้งเดิมของอาณาจักรฟูนานอาจตั้งอยู่ในบริเวณเมืองอุทอง ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วต่อมาจึงย้ายราชธานีไปตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขง ทั้งนี้เพราะเมืองอุทองได้ค้นพบโบราณวัตถุหลายอย่างที่แสดงถึงอิทธิพลของศิลปอมราวดี ทางภาคใต้ของอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๗-๕ ตลอดจนวัตถุที่ค้นพบที่เมืองออกแก้ว (Oc-Eo) ในแหลมโคแซงจีน

ราชธานีในขณะหนึ่งของอาณาจักรฟูนานตั้งอยู่ที่เมืองวยาธปุระ ซึ่งอยู่ใกล้กับเขาบาพนม และหมู่บ้านพนมในแคว้นไพรเวงในประเทศกัมพูชา ราชทูตจีนชื่อ กังไถ และจูงซึ่งเข้ามายังฟูนานเพื่อเผยแพร่อารยธรรมในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๘ ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับอาณาจักรฟูนานไว้มาก แม้ว่าบทความดั้งเดิมจะสูญหายไปแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีเรื่องอ้างอิงอยู่ในจดหมายเหตุจีนอื่น ๆ เช่น มีเรื่องเล่ากันว่า อาณาจักรฟูนานสร้างขึ้นโดยพราหมณ์เกาณฑินยะ (Kaundinya) ซึ่งมาจากอินเดีย และได้สมรสกับพระราชินีของฟูนาน เรื่องเช่นนี้อาจมีเค้าความจริงบ้าง หรือมีฉันทะนั้นก็แตกต่างจากนิยายของอินเดีย แห่งกษัตริย์ของราชวงศ์ปัลลวะ แต่ต้นเดิมมาจากที่ใดนั้นยังไม่มีผู้ใดทราบได้ อย่างไรก็ตามเรื่องราวเกี่ยวกับปฐมวงศ์ของอาณาจักรฟูนานก็ต้องเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ เป็นอย่างช้าที่สุด

กังไถ ได้พรรณนาอาณาจักรฟูนานว่า กำแพงล้อมรอบเมืองมีพระราชวังและบ้านประชาชน ประชาชนมีหน้าตาน่าเกลียด ผิวดำ ผมหยิก ไม่สวมเสื้อผ้า และเดินเท้าเปล่า มีอหฺยาศัยใจคอง่าย ๆ และไม่ชอบลัทธิขงจื้อ ทำการเพาะปลูก ชอบสลักเครื่องประดับและทำการแกะสลัก-ภาชนะที่ใช้ใส่อาหารรับประทานด้วยเงิน ภาชนะที่เก็บเป็นเงินทอง ไข่มุก และเครื่องหอม มีตัวหนังสือหรือจดหมายเหตุ และอื่น ๆ ตัวอักษรที่ใช้ก็เหมือนกับตัวอักษรของชาวอินเดีย

ในปี พ.ศ. ๘๕๐ ฟูนานก็ได้ตกอยู่ในอำนาจของกษัตริย์ เชื้อสายราชวงศ์กุษาณะแห่งประเทศอินเดีย ซึ่งถูกขับจากเมืองของตนโดยกษัตริย์วงศ์คุปตะ ซึ่งเดินทางมาแสวงโชคทางเอเชียอาคเนย์ ต่อมาได้เกิดมีเรื่องยุ่งยากทางการเมืองในฟูนาน พราหมณ์ชาวอินเดียคนหนึ่งได้ฉวยโอกาสครอบครองแคว้นฟูนานและได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่า เกาณฑินยะ ตามนามของกษัตริย์องค์แรกที่ตั้งฟูนานขึ้น กษัตริย์องค์นี้ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ให้เป็นไปตามแบบที่ใช้อยู่ในอินเดีย พระองค์ได้ส่งทูตไปจีนหลายครั้ง ราชโอรสของพระองค์คือพระเจ้าชัยวรมันได้ครองราชสืบต่อมา เมื่อสิ้นพระเจ้าชัยวรมัน ราชโอรสของพระองค์ก็ถูกเจ้าชายรุทธรวรมัน (ราชโอรสที่เกิดจากพระสนม) แย่งราชสมบัติ และพระเจ้ารุทธรวรมันนี้เป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายของอาณาจักรฟูนาน ซึ่งแตกสลายไประหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๕๐

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ จดหมายเหตุจีนกล่าวว่า ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันนับถือ พุทธศาสนา แต่มีการเคารพบูชาพระมเหศวร (คิเว) ด้วย ประชาชนนับถือพระวิษณุด้วย บาง ที่ก็มีการนับถือพระคิเวและพระวิษณุร่วมกันไป เช่น พระหริหระ และมีการนับถือคิเวลิ่งค์ ในสมัยพระเจ้าชัยวรมัน พุทธศาสนาลัทธิหินยานแพร่หลายอยู่ทั่วไปในอาณาจักรฟูนาน พระเจ้าชัยวรมันและกษัตริย์องค์ต่อมาทรงเป็นพุทธศาสนิกชนทุกองค์ แต่ในขณะเดียวกันก็ นับถือศาสนาพราหมณ์

จดหมายเหตุจีนในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ กล่าวต่อไปว่า ประชาชนชาวฟูนานโหด ร้ายเต็มไปด้วยเล่ห์เหลี่ยมได้ยกทัพไปโจมตีเมืองใกล้เคียงที่ไม่ยอมอ่อนน้อมและกดขี่ประชาชน เป็นทาส สิ้นค้ำมี ทอง เงิน ผ้าไหม เงินใช้ทำงานและทองคำใช้ทำแหวนและกำไล โดยทั่ว ไปชาวบ้านปลูกเรือนไม้ ยกพื้นสูง หลังคามุงด้วยใบไผ่สาน ส่วนพระราชประทับอยู่ใน ตำหนักหลายชั้นเวลาจะเสด็จออกนอกพระราชวัง พระองค์ทรงช้าง ในเรื่องการบันเทิงมีการ ตีไก่และชนหมู ในอาณาจักรนี้ไม่มีคุก หากผู้ใดกระทำความผิด เขาจะพิจารณาคดีโดยการโยน แหวนทองหรือไขลงไปในน้ำเดือด เพื่อให้รู้ความหยิบออกมา หรือมิฉะนั้นก็เผาไฟให้ร้อน และให้รู้ความเจ็บตื้อไป ๗ ก้าว ผู้กระทำความผิดยอมมือพอง ผู้บริสุทธิ์ยอมไม่บาดเจ็บ หรือไม่ก็ให้กระโจนลงไปในน้ำผู้ถูกยอมลงไปในน้ำแต่ไม่จม ผู้ผิดยอมจมลง

จดหมายเหตุจีนในครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ได้กล่าวอีกว่า “ประชาชนจะไม่ ขุดบ่อน้ำ ชาวฟูนานมีสระน้ำสำหรับใช้ร่วมกันระหว่างหลายสิบครอบครัว ประเพณีของ ประชาชนก็มีการนับถือเทวดา มีการหล่อรูปสำริด” และได้ให้รายละเอียดอย่างอื่นไว้อีก สำหรับการไว้ทุกข์ ก็มีประเพณีโกนเคราและปลงผม พิธีศพของฟูนานมี ๔ วิธี โยนศพลง ไปในน้ำ เผา ผึ่ง และทิ้งไว้ในทุ่งนาให้แร้งกิน

โบราณวัตถุสถานของฟูนานตามที่ได้พบในปัจจุบันนี้ เท่าที่ปรากฏในบริเวณเมือง ออกแก้ว และประเทศกัมพูชานั้น ส่วนใหญ่มักจะทำฐานของอาคารด้วยหินก่อเป็นรูป สีเหลี่ยม ยกพื้นสูงประมาณ ๗๕-๑๐๐ เซนติเมตร และลูกบัตกับสิ่งของเครื่องใช้อื่น ๆ ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับของอินเดียสมัยโบราณและรากฐานสถาปัตยกรรมดังกล่าวนี้เราก็พบอีก เป็นจำนวนมากที่ถ้ำเสือ อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี

วัฒนธรรมทวารวดี

พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖

ทวารวดีเป็นวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ กล่าวกันว่าเจ้าของวัฒนธรรมเป็นชนชาติมอญ แต่บางท่านก็ว่าเป็นวัฒนธรรมของคนไทยรุ่นแรก

นครหลวงของอาณาจักรทวารวดีตั้งอยู่ที่ไหนไม่ปรากฏชัด ได้มีการสำรวจพบศิลปสมัยทวารวดีตามที่ต่าง ๆ หลายเมืองด้วยกัน เป็นต้นว่าที่จังหวัดราชบุรี สุพรรณบุรี นครปฐม จังหวัดสิงห์บุรี (เมืองคูเมือง) จังหวัดกาฬสินธุ์ (เมืองฟ้าแดดสงยาง) จังหวัดนครสวรรค์ (โคกไม้เดนและจันเสน) จังหวัดสระบุรี (หนองแขง) ฯลฯ แต่ก็ยังไม่สามารถกำหนดว่าเมืองใดเป็นเมืองนครหลวง คงได้สันนิษฐานว่านครปฐม น่าจะเป็นนครหลวง* ของอาณาจักรนี้ เพราะได้พบโบราณวัตถุสถานขนาดใหญ่โตที่สุด นอกจากนี้แล้วเมืองกำแพงแสน จังหวัดนครปฐมและเมืองอู่ทองในจังหวัดสุพรรณบุรี คงจะเป็นเมืองที่สำคัญรองลงมา

เกี่ยวกับเจ้านายเชื้อพระวงศ์ของมอญแห่งทวารวดีนี้ มีพระนางจามเทวีซึ่งปรากฏในพงศาวดารไทยว่าพระนางจามเทวีแห่งเมืองละโว้ (ลพบุรี) และได้อพยพผู้คนขึ้นไปตั้งเมืองใหม่ที่หริภุญชัยในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และมีเชื้อสายกษัตริย์ปกครองเมืองหริภุญชัยสืบต่อมา จนกระทั่งราว พ.ศ. ๑๕๘๗ พระเจ้าอนิรุทธิ์แห่งเมืองพุกามได้ยกทัพเข้าตีเมืองหริภุญชัยของพระนางจามเทวีแตกแล้วแผ่ขยายอาณาเขตลงมาทางใต้ เข้าครอบครองภาคกลางของประเทศไทย

เกี่ยวกับการสลายตัวของอาณาจักรทวารวดีนั้น ได้มีผู้เสนอว่าอาณาจักรทวารวดีคงจะสลายตัวตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๖๗ คราวสงครามสามเส้าระหว่างพระเจ้าอู่ทอง แห่งเมืองหริภุญชัย พระเจ้าอู่ทองจันทรจักรวดี แห่งเมืองละโว้ และพระเจ้าสุริยเดโชแห่งเมืองนครศรีธรรมราช เพราะถ้าไม่เช่นนั้นแล้วพระเจ้าสุริยเดโชแห่งเมืองนครศรีธรรมราช คงไม่สามารถยกกองทัพเข้าตีเมืองละโว้ประของอาณาจักรทวารวดีได้แน่

บรรดาศิลปของสมัยทวารวดี ส่วนใหญ่มักนิยมทำลักษณะคล้ายคลึงกับศิลปอินเดียสมัยอมราวดีคุปตะและปาละ ตามลำดับ ศิลปกรรมบางชิ้นมีลักษณะคล้ายชาวเอเชียไมเนอร์สมัยโบราณ เป็นเหตุให้น่าคิดว่าในระยะเวลาดังกล่าวนี้ อาณาจักรทวารวดีคงเป็น

* ทวารวดีปรากฏในพงศาวดาร เป็นนามของเมืองหลวงไทยส่วนหนึ่งคือ “กรุงทวารวดีศรีอยุธยา” อันหมายถึงพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบัน

สถานียการค้าที่สำคัญของเอเชียภาคตะวันออกเฉียงใต้ และคงเป็นศูนย์กลางการค้าขายที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลกในภูมิภาคแถบนี้

วัฒนธรรมทวารวดี แบ่งออกเป็นกลุ่มใหญ่ ๓ กลุ่ม คือ

ก. วัฒนธรรมทวารวดีในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย เช่นจังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี สระบุรี ชัยนาท และปราจีนบุรี ส่วนใหญ่ฝีมือช่างสูงกว่าในแถบอื่น แสดงว่าเป็นฝีมือช่างหลวง

ข. วัฒนธรรมทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ อุบลราชธานี นครพนม เป็นต้น ศิลปวัตถุในแถบนี้มีลักษณะพื้นเมืองเข้าผสมมากขึ้นและฝีมือช่างก็หยาบกว่าทางภาคกลาง

ค. วัฒนธรรมทวารวดีในภาคเหนือ ส่วนใหญ่พบที่จังหวัดลำพูน กล่าวว่าอิทธิพลของกษัตริย์มอญได้อพยพผู้คนขึ้นไปตั้งเมืองหริภุญชัย มีลักษณะผสมกันอย่างมากระหว่างศิลปทวารวดีและศิลปลพบุรี ซึ่งกลายมาเป็นเค้าศิลปอยุธยาตอนต้น

ศิลปกรรมเหล่านี้ที่ปรากฏเหลือเป็นหลักฐานพระยานอยู่ในขณะนั้น มีทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม ซึ่งเกี่ยวข้องกับศาสนาเกือบทั้งสิ้น นิยมทำพระพุทธรูปมีพระเกตุมาลาเป็นต่อมสัน ขมวดพระเกตุ พระพักตร์แบนกว้าง พระโอษฐ์แบะ พระหนุแบน จีวรแบบบางติดกับพระองค์ พระพักตร์และพระบาทใหญ่ นิยมทำพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท ลักษณะละม้ายคล้ายคลึงกับศิลปอินเดียมาก

วัฒนธรรมเงินละ-อีสานปุระ

พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔

ดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรฟูนาน ซึ่งตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำโขงทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของแหลมอินโดจีน จดหมายเหตุของจีนเรียกว่า “เงินละ” จดหมายเหตุจีนว่า อาณาจักรนี้เดิมที่เป็นเมืองประเทศราชของฟูนาน ครั้นต่อมาภายหลังได้สถาปนาตนเองเป็นอิสระและยกกองทัพไปโจมตีนครหลวงของอาณาจักรฟูนานจนแตกสลาย พระราชาฟูนานต้องละทิ้งพระนครหนีไป อาณาจักรเงินละจึงครองความเป็นใหญ่ในดินแดนของอาณาจักรฟูนานสืบต่อมา คำว่า เงินละนี้ นักปราชญ์ส่วนใหญ่ลงมติว่าตรงกับนามอาณาจักรอีสานปุระตามหลักจารึกในภาษาสันสกฤตที่พบในประเทศกัมพูชา

สถานที่ตั้งของอาณาจักรอีสานปุระนั้น กล่าวกันว่าตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของอาณาจักรทวารวดี และทางตะวันตกของอาณาจักรจัมปา อันเป็นดินแดนที่เป็นประเทศลาวภาคใต้และประเทศกัมพูชาปัจจุบัน เชื่อกันว่านครหลวงของอาณาจักรครั้งแรกตั้งอยู่แถวบริเวณปราสาทภู ในประเทศลาวภาคใต้ จารึกหลักหนึ่งซึ่งเขียนขึ้นในตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ได้พรรณนาถึงเรื่องราวของพระเจ้าภวรมันว่าขึ้นครองราชเหนืออีสานปุระเป็นองค์แรก โดยมีราชอนุชาของพระองค์คือเจ้าชายจิตรเสน หรือพระเจ้ามเหศวรมัน ซึ่งเป็นแม่ทัพที่กล้าหาญทรงเป็นอุปราช เติบโตพระองค์ปกครองอาณาจักรในนามเมืองประเทศราชของอาณาจักรพูนาน ครั้นต่อมาภายหลังได้ประกาศตนเองเป็นอาณาจักรอิสระและแผ่อำนาจเข้าครอบครองดินแดนของอาณาจักรพูนานไว้ในอำนาจได้ ทำให้อาณาเขตของอีสานปุระกว้างใหญ่ไพศาลออกไป หลังจากทีพระเจ้าภวรมันสิ้นพระชนม์แล้ว อุปราชได้ครองราชสมบัติสืบต่อมาทรงพระนามว่า “พระเจ้ามเหศวรมัน”

พระเจ้ามเหศวรมัน ได้ปรับปรุงกิจการประเทศจนเจริญรุ่งเรือง จดหมายเหตุจีนกล่าวว่า จีนจะได้ส่งราชทูตไปกระทำความสัมพันธ์ไมตรีต่อพระเจ้ากรุงจีนในปี พ.ศ. ๑๑๕๙-๖๐ และบันทึกต่อไปว่า ที่นครหลวงของอาณาจักรนี้มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อ สังกับรรพต บนยอดเขาพระราชชาติได้สร้างเทวาลัยถวายเทพเจ้าองค์หนึ่ง และพระราชชาติได้เสด็จขึ้นไปบูชา ณ เทวาลัยแห่งนั้นในเวลากลางคืนทุกปี เพื่อฆ่าคนบูชาอันเป็นการเคารพต่อเทพเจ้า พระเจ้ามเหศวรมันคงจะได้แผ่อำนาจของอาณาจักรต่อจากพระเจ้าเชษฐาธิราชได้ทำไว้ เราพบจารึก ๒ หลักที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และช่องสระแจง จังหวัดปราจีนบุรี กล่าวถึงพระเจ้าภวรมันและพระเจ้ามเหศวรมันอันเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าอำนาจของอีสานปุระคงจะได้แผ่ขยายเข้ามาในภูมิภาคแถบนี้ด้วย

หลังจากที่พระเจ้ามเหศวรมันสิ้นพระชนม์ลงแล้ว พระเจ้าราชนทรวรมันได้ครองราชย์สืบต่อมา กรณีกิจของกษัตริย์อาณาจักรอีสานปุระพระองค์ใหม่นี้ไม่ค่อยจะเป็นที่ทราบกันมากนัก แต่ราชโอรสของพระองค์คือ พระเจ้าอีสานวรมันได้รับการยกย่องว่าเป็นกษัตริย์อีสานปุระที่เข้มแข็งที่สุด นอกจากพระองค์จะได้แผ่อำนาจของอาณาจักรออกไปกว้างใหญ่ไพศาลแล้ว ยังโปรดให้ย้ายนครหลวงจากปราสาทภูในประเทศลาวภาคใต้ไปตั้งที่นคร

หลวงใหญ่บริเวณเมืองสมโบร์ไพรกุก ในดินแดนประเทศกัมพูชา แล้วพระราชทานนามนครใหม่ว่า อิศานบุรี พระเจ้าอิศานวรมัน ยังได้ดำเนินกุศโลบายทางการเมืองโดยการยกราชธิดาให้เข้าอุปภิเษกสมรสกับเจ้าชายจากผู้ลี้ภัยทางการเมืองเข้ามาอยู่ในอาณาจักรอิศานปุระ แต่ต่อมาภายหลังได้เสด็จกลับคืนไปเป็นกษัตริย์ครองอาณาจักรจัมปา ซึ่งตั้งอยู่ในดินแดนประเทศเวียดนามปัจจุบัน ทำให้ฐานะทางการเมืองของอาณาจักรอิศานปุระเข้มแข็งยิ่งขึ้น และเป็นที่รู้จักกันดีของชาวอินเดียสมัยนั้น ด้วยเหตุนี้เมื่อนักบวชจีน ซึ่งได้เดินทางไปศึกษาพระศาสนาที่ประเทศอินเดียจึงพรรณนาเรื่องราวของอาณาจักรนี้ได้ถูกต้อง

ไม่ปรากฏว่าได้มีการสำรวจขอบเขตและวิสัยอำนาจของอาณาจักรกับอาณาเขตของอาณาจักรอิศานปุระที่แน่นอนในขณะนี้ แต่นักโบราณคดีส่วนใหญ่เชื่อว่าในรัชกาลของพระเจ้ามเหศวรธรรมันคงจะได้ควบคุมดินแดนอาณาจักรพูนานไว้ในอำนาจหมด ขณะเดียวกันบางท่านกล่าวว่าคงจะได้แผ่เข้ามาครอบคลุมดินแดนบางส่วนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกเฉียงบางส่วนของประเทศไทย วัชรยะหนึ่งด้วย เพราะในดินแดนดังกล่าวนี้เราได้พบจารึกกล่าวนามของพระราชแห่งอิศานปุระบางองค์และศิลปวัตถุอื่น ๆ เช่น เทวรูปสวมหมวกแขก ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับศิลปวัตถุของอาณาจักรอิศานปุระที่พบที่เมืองสมโบร์ไพรกุกและปราสาทไพรกะเม็ง ในประเทศกัมพูชา

อิทธิพลทางแสนยานุภาพของเงินละกองจะรุ่งเรืองสืบต่อมาจนกระทั่งในราว พ.ศ. ๑๒๒๔ จดหมายเหตุจีนกล่าวว่าอาณาจักรเงินละได้แตกออกเป็น ๒ มณฑล มณฑลหนึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้บริเวณรอบทะเลสาบเขมร ปัจจุบันเรียกว่า เงินละน้ำ ส่วนอีกมณฑลหนึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือภูมิภาคเต็มไปด้วยภูเขาสูงหลายลูก เรียกว่าเงินละบก แต่ละมณฑลต่างปกครองตนเองเป็นอิสระ สำหรับที่ตั้งของมณฑลเงินละน้ำนั้น อยู่บริเวณเมืองอิศานบุรีอย่างไม่ต้องโต้เถียงแต่อย่างใด แต่มณฑลเงินละบก จนกระทั่งบัดนี้ยังไม่มีท่านผู้ใดที่สามารถชี้ตำแหน่งที่ตั้งที่แน่นอนได้ แต่เส้นเขตแดนที่แบ่งมณฑลทั้งสองส่วนนี้ออกจากกันน่าจะได้แก่ทิวเขาดงรัก ซึ่งแบ่งภูมิภาคของดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือและประเทศกัมพูชาเป็นเขมรสูงและเขมรต่ำในปัจจุบันนี้

อาณาจักรอิศานปุระ แม้จะเป็นอาณาจักรที่สืบต่อมาจากอาณาจักรพูนาน ซึ่งนับ

ถือพุทธศาสนาอย่างแพร่หลายก็ตาม แต่พระราชโอรสในอาณาจักรกลับหันไปสนับสนุนศาสนา
ฮินดูมากกว่าพุทธศาสนา เมื่อพระภิกษุฮินดูจึงไปเดินทางไปยังอาณาจักรศรีวิชัย ท่านได้บันทึก
เอาไว้ว่าพระราชโอรสแห่งจินละได้ทำลายพระพุทธรูปอย่างย่อยยับ ด้วยเหตุนี้บรรดาประติ-
มากรรมและสถาปัตยกรรมของฮินดูส่วนใหญ่จึงมักเกี่ยวข้องกับเทวาลัยและเทพเจ้าทาง
ฮินดูมากกว่าพุทธสถานและพระพุทธรูป จดหมายเหตุจีนจึงได้พรรณนาประเพณีบางอย่างของ
อาณาจักรไว้ด้วยว่า การสืบราชสมบัติของอาณาจักรนี้ รัชทายาทจะได้แก่โอรสของมเหสี
คนแรกเท่านั้น โอรสองค์อื่นในเวลาโอรสองค์ใหม่ครองราชย์จะถูกนำไปตัดจมูกหรือตัดหัว
ทิ้งเสีย

เรื่องราวของอาณาจักรจินละหายไปจากบันทึกของจีนเป็นเวลาเกือบ ๒๐๐ ปี
แต่หลังจากนั้น ในปี พ.ศ. ๑๓๔๕ ได้ค้นพบจารึกหลักหนึ่งกล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ซึ่ง
เป็นที่เชื่อกันว่าเป็นเชื้อสายของเจ้าชายจินละหรือฮินดูที่อพยพสัญัยทางการเมืองไปอยู่ที่
ชวา ได้ยกกองทัพเข้าโจมตีอาณาจักรจินละสำเร็จในอำนาจได้ แล้วสถาปนาอาณาจักรกัมพูชา
ขึ้น อาณาจักรฮินดูจึงถึงแต่อวสานลง ณ บัดนี้

วัฒนธรรมศรีวิชัย

พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๘

วัฒนธรรมศรีวิชัย เป็นวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาแบบมหายาน ซึ่งแพร่
หลายทางภาคใต้ของประเทศไทยและหมู่เกาะทะเลใต้ จดหมายเหตุของชาวอาหรับกล่าวว่า
ศรีวิชัยมีกองทัพเรือที่เข้มแข็งมาก นครหลวงของอาณาจักรนี้เชื่อกันว่าตั้งอยู่แถวเมือง
ปาเล็มบังในเกาะสุมาตรา ครั้นต่อมาได้แผ่ขยายอาณาเขตเข้ามาทางแหลมมลายูและขยาย
อำนาจออกไปจนถึงเกาะชวาภาคกลาง ศาสนาเดิมของชาวศรีวิชัยคงเป็นศาสนาพราหมณ์
แบบเดียวกับชาวฟูนาน ครั้นต่อมาภายหลังได้เปลี่ยนเป็นพุทธศาสนาเถรวาทมหายาน ศาสน
สถานต่าง ๆ รวมทั้งศิลปวัตถุสมัยนี้จะเกี่ยวกับศาสนาทั้งสองที่กล่าวแล้ว นิยมการสร้างรูปพระ
โพธิสัตว์กันอย่างแพร่หลาย เมืองสำคัญๆ ของอาณาจักรศรีวิชัยนอกจากที่เกาะสุมาตรา และ
เกาะชวาแล้ว ในแหลมมลายูยังมีเมืองโบราณที่อำเภอรอนันต์ และจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา

เมืองตามพรลิงก์ เมืองเวียงสระ เมืองไชยา (ครุฑ) จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองตากโกละ
คงจะเป็นเมืองท่าทางทะเลด้านตะวันตกที่สำคัญสมัยนั้น

จดหมายเหตุอาหรับพรรณนาว่า อาณาจักรศรีวิชัยมั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติและ
รุ่งเรืองด้วยศิลปมีแสนยานุภาพทางทะเลแผ่ออกไปกว้างใหญ่ไพศาลทั่วหมู่เกาะทะเลใต้
ปรากฏในจารึกของอาณาจักรจัมปาว่า ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ พวกศรีวิชัยได้ยกกองทัพ
ไปปล้นสดมภ์อาณาจักรจัมปา แยกมุขลี้ภัย คุกคามในศาสนาไปด้วย ต่อมาภายหลังอาณาจักร
นี้ได้ส่งกองทัพเรือเข้าตีอาณาจักรเจนละน้ำแตก แล้วสถาปนาพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ซึ่ง
เป็นเชื้อสายของเจ้าชายอีสานปุระขึ้นครองราชสมบัติต่อมา ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ ศตวรรษหลัง
จากนั้นพระเจ้าสุริยวงศ์แห่งเมืองนครศรีธรรมราช ได้ยกกองทัพขึ้นมายึดเมืองละโว้ในอำนาจได้
อีก ราชบุตรของพระองค์จึงได้ครองเมืองละโว้และเสด็จไปครองเมืองกอร์เกอร์ ในขณะที่
กรุงยโสธรประณครหลวงของกัมพูชากำลังระส่ำระสาย และพระองค์ได้ครองอาณาจักรกัมพูชา
ในที่สุด

นอกจากมหาราชแห่งเกาะทะเลใต้จะแผ่แสนยานุภาพขึ้นไปทางเหนือแล้ว ยัง
ปรากฏในจารึกของอินเดียว่า ได้ส่งกองทัพไปรุกรานอินเดียภาคใต้ด้วย แต่ถูกตีแตกกลับมา
จนกระทั่งในที่สุดราว พ.ศ. ๑๕๖๘ พระเจ้าเชนทร์โจพะที่ ๑ ได้ยกกองทัพมาตีเมืองลังกาสุกะ
ซึ่งตั้งอยู่ในแหลมมะลายูแตกและปกครองสืบต่อมา จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ราช-
วงศ์มัทปาหิต ซึ่งนับถือศาสนาอิสลามได้ยึดเกาะชวาได้แล้ว แผ่ขยายอาณาเขตเข้าไปในเกาะ
สุมาตรา ขณะเดียวกันกับราชวงศ์ปทุมวงศ์ขึ้นครองนครศรีธรรมราช อำนาจของอาณาจักร
ศรีวิชัยจึงเสื่อมอำนาจไปตั้งแต่บัดนั้น

ศิลปกรรมของสมัยศรีวิชัยมีลักษณะคล้ายคลึงกับของสมัยทวารวดี แต่มักจะทำใน
คติพุทธศาสนาวัชรยาน มีการจำหลักภาพนูนต่ำที่สวยงาม การก่อสร้างศาสนสถานมีแบบ
ฉบับเป็นของตนเอง โดยเฉพาะสำหรับพระพุทธรูปนั้น นิยมทำพระเกตุมาลาเป็นต่อมสัน
คล้ายศิลปทวารวดี โดยมากมีโรพระศก ถ้าไม่มีก็มักจะทำอุณาโลมระหว่างพระขนง มีใบโพธิ์
ที่พระเกตุมาลา พระนลาตเรียบ พระขนงโก่ง พระพักตร์เหมือนสมัยทวารวดีพระโอษฐ์ยิ้ม
ละไมส่งฉายยาวลงมาจดพระคาง ถ้าเป็นพระพุทธรูปนั่งมักทำเรือนแก้วประกอบ มีทั้งเป็นรูป

ใบโพธิ์และเป็นฉัตร ถ้าเป็นพระโพธิสัตว์มักทำเครื่องราชาภรณ์ประดับแบบเดียวกับศิลปอินเดียสมัยปาละ

ศิลปและโบราณวัตถุสถานสมัยนี้ มักจะมีทรวดทรงลักษณะคล้ายคลึงกับของชาวอินเดียสมัยคุปตะและปาละ เสนาะ ตามลำดับ แสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมของอินเดียคงแพร่หลายเข้ามาในขณะนั้น บางที่ด้านการปกครองและประเพณีอื่น ๆ คงไม่แตกต่างกันไปจากอินเดียมากนัก

วัฒนธรรมลพบุรี - กัมพูชา

พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๘

เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ยกทัพเข้ายึดเมืองเจนละไว้ในอำนาจได้แล้วสถาปนาพระองค์ขึ้นปกครองดินแดนภาคตะวันออกของแหลมอินโดจีนสืบต่อมา ก่อนที่พระองค์จะสถาปนาพระนครเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรนั้นได้ประทับอยู่ที่เมืองอินทระปุระ ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงทางทิศตะวันออกของพนมเปญ ขณะเดียวกันมีเมืองหลวงอื่นๆ อีก เช่น หริหรัลย์ (รอลเย) เมืองมเหศวรบรรพต (พนมกุเลน) เป็นต้น พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่เรืองอำนาจพระองค์หนึ่งของอาณาจักรขอมโบราณ เป็นที่ทรงรวบรวมและปราบปรามการจลาจลภายในประเทศปรับปรุงระบบการปกครองเป็นระเบียบแบบแผน กษัตริย์ที่สืบราชสมบัติต่อมาคือ พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ ได้ทรงปรับปรุงการชลประทาน เพื่อช่วยเหลือการขาดแคลนน้ำอย่างขนาดใหญ่จนกระทั่งประมาณ พ.ศ. ๑๔๗๒ พระเจ้ายโสธรวรมันได้ขึ้นครองราชย์ที่เมืองยโสธรปุระ อาณาจักรกัมพูชา จึงได้ปกครองแหลมอินโดจีนเกือบทั้งหมด รวมทั้งประเทศทางภาคใต้เมืองจันทบูร ลุ่มแม่น้ำแควเมืองโคราช

พระราชาทรงเป็นแหล่งกลางแห่งภารกิจของประเทศทั้งหมด แต่จริยวัตรของพระองค์เป็นไปตามกฎของวรรณะกษัตริย์ พระองค์ทรงเป็นผู้รักษากฎหมายและระเบียบแบบแผนการปกครองที่พราหมณ์จัดขึ้น ทรงเป็นตุลาการคนสุดท้ายของการพิพากษาทุกชนิด ทรงเป็นผู้คุ้มครองประเทศ เป็นผู้คุ้มครองศาสนา ศาสนสถานและสาธารณูปโภคต่างๆ ทรงเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร เป็นจอมทัพในการปราบปรามและป้องกันประเทศ ได้รับการนับถือคล้ายเทพเจ้าของมนุษย์ ในมนุษย์โลกมากกว่านักปกครอง

ในระบอบที่อารยธรรมของกัมพูชารุ่งเรือง มีการสร้างศาสนสถานต่างๆ มากมาย เพื่อเป็นเกียรติยศแห่งพระองค์และพระราชวงศ์ ในบรรดาศาสนาต่างๆ เช่น พระโค พนม-บาเค็ง กอร์แกร์ แปร์รูป บันทายไศรยและเกรียงนั้น ปรากฏว่าศิลปแบบบันทายไศรยเป็นสมัยศิลปกัมพูชาที่งดงามที่สุด ส่วนในด้านการปกครองนั้น ตำแหน่งสำคัญมักจะตกอยู่เฉพาะในมือของเชื้อพระวงศ์ ในกองทัพได้มีการแต่งตั้งนายพล สารวัตร ข้าราชการประจำท้องถิ่น ผู้พิพากษา และพระมหาราชครูกับพระมหาปุโรหิต ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็นชาวอินเดียเลือกผสมเขมร ประชาชนธรรมดาไม่มีสิทธิ์และเสียงในการปกครอง ได้รับการกดขี่อย่างมาก จนกระทั่งแม้ภายในเขตศาสนสถานต่างๆ ก็ห้ามเข้า เว้นแต่มีราชพิธีเท่านั้น

ส่วนการพระศาสนาใน ระยะเวลาแรกศาสนาฮินดูได้รับการยกย่องนับถืออย่างแพร่หลาย ครั้นต่อมาภายหลังพุทธศาสนาแบบมหายาน แบบตันตระซึ่งเป็นการผสมระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ และเชื่อในเวทมนต์คาถารวมทั้งการเคารพในวัตถุเป็นเครื่องรางของขลังได้แพร่หลายขึ้น

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ซึ่งครองราชย์ในปี พ.ศ. ๑๕๑๑ เป็นกษัตริย์สืบทอดเลือกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ องค์สุดท้ายที่ครองราชย์เมืองกัมพูชา หลังจากนั้นได้เกิดวาระส่ำระสายขึ้นในอาณาจักร จนเป็นเหตุให้เสื่อมความนิยมไป

ลพบุรี ในระยะเวลาดังกล่าวในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ประมาณ พ.ศ. ๑๕๖๗ ได้เกิดสงครามระหว่างพระเจ้าอู่ตราสตะแห่งเมืองหริภุญชัย กับ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ แห่งเมืองละโว้ ซึ่งเป็นการต่อสู้ของพระนางจามเทวี ในขณะที่สงครามกำลังจะเริ่มขึ้นระหว่างเมืองทั้งสองนั้น พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ แห่งอาณาจักรศรีวิชัยได้ยกทัพเข้ายึดเมืองละโว้ไว้ได้ในอำนาจแล้วแต่งตั้งให้ราชบุตรของพระองค์ คือ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ครองเมืองลพบุรีในระยะหลังจากนั้นเล็กน้อย พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้เสด็จไปครองเมืองกอร์แกร์ ในขณะที่ทางเมืองยโสธรเกิดการระส่ำระสายพระองค์จึงยกทัพเข้ายึดพระนครได้เป็นกษัตริย์กัมพูชาต่อมา ทรงปรับปรุงประเทศเป็นการใหญ่มีการจัดระบบเกี่ยวกับคลอง ทะเลสาบ และสระกับโปรดให้สร้างปราสาทขึ้นบนเขาตงเล็ก (คือปราสาทเขาพระวิหาร) เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติยศของพระองค์ด้วย หลังจากที่ครองราชย์ไม่นานกัมพูชาและจัมปาได้เกิดการสู้รบกันขึ้น

ครั้นต่อมาภายหลังพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ซึ่งเป็นเจ้าชายเขมรผู้สร้างปราสาทหินที่ พิมายได้ปกครองอาณาจักรกัมพูชาสืบต่อมา ระยะเวลาในพุทธศาสนาลัทธิมหายานได้เป็น ศาสนาที่รับนับถือเป็นทางราชการ ศาสนสถานหลายแห่ง เช่น ปราสาทบาปวน พระนครธม และพระนครวัด ล้วนเกี่ยวกับพุทธศาสนาสมัยนี้ทั้งสิ้น ในบรรดาษัตริย์ของกัมพูชาทั้งหมด ควรจะได้กล่าวถึงอีกพระองค์หนึ่ง คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ประมาณ พ.ศ. ๑๗๖๓ นอกจากพระองค์จะทรงส่งเสริมการก่อสร้างศาสนสถาน และศาสนูปโภคที่สำคัญที่สุดแล้ว ยังทรง แผ่อำนาจทางการเมืองเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย ต้นพุทธ ศตวรรษที่ ๑๘ จารึกหลักหนึ่งพรรณนาอาณาเขตของพระองค์ว่า ได้แผ่ขยายเข้ามายังเมือง ลพบุรี สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี และเมืองสิงห์บุรี ทั้งได้ส่งรูปเหมือนไปยังเมืองขึ้น ต่างๆ เหล่านี้ด้วย ทั้งได้สร้างทางหลวงเชื่อมระหว่างพระนครกับเมืองพิมาย ยังเหลือร่อง รอยให้เห็นอยู่กระทั่งบัดนี้ ความเกี่ยวข้องระหว่างลพบุรีและอาณาจักรกัมพูชาเป็นอย่างไรนั้น ยังคงเป็นปัญหาที่วงการโบราณคดีถกเถียงกันจนกระทั่งบัดนี้

ศิลปกรรมของสมัยนี้มีทั้งพระพุทธรูป เทวรูป พุทธสถานและเทวาลัยตามสถา- บัตยกรรมต่าง ๆ มักนิยมจำลองหลักเรื่องราวเกี่ยวกับตำนานในศาสนา และวรรณกรรม ประดับ ตกแต่งอาคารสำหรับพระพุทธรูป นิยมแสดงให้เห็นทางอำนาจแต่ซ่อนความอ่อนหวาน นุ่มนวลไว้ด้วย ความประสาธน์ของเส้นรวมพระองค์แสดงให้เห็นความงามและทรวดทรงที่สูง่า งาม วางลักษณะพระเศียรเป็นทรงฝาชีบ้าง ทรงมงกุฎศิราภรณ์บ้าง พระพักตร์ทำเป็น สีเหลี่ยมเน้นด้วยไรพระศกรอบวงพระพักตร์ พระโอษฐ์เบะ พระนาสิกแบน สันขาวยาว ลงมาจากพระนาภี

สรุป ผลการค้นคว้าและวิจัยทางโบราณคดีจากเมืองปราจีนบุรี จากหลักฐาน ประจักษ์พยานทั้งที่เป็นศิลปวัตถุ โบราณสถานเครื่องใช้ไม้สอยต่างๆ แสดงให้เห็นว่า เมือง ปราจีนบุรีคงจะเป็นแหล่งชุมชนหนาแน่นแล้ว ตั้งแต่ยุคที่อาณาจักรฟูนานยังเรืองอำนาจคือ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๐ แต่จะได้มีการสร้างคูเมืองหรืออาคารต่างๆ เพียงใดนั้นยังไม่ ปรากฏชัด ครั้นสมัยต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ร่วมสมัยกับอาณาจักรทวารวดี ศรี วิชัยและอิคานปุระนั้น เมืองปราจีนบุรีคงเป็นเมืองสำคัญที่สุดเมืองหนึ่ง บางทีนครแห่งนี้อาจ

เป็นสถานีกลางทางการค้าขาย และวัฒนธรรมระหว่างอาณาจักรทั้ง ๓ คือ ทวารวดี ศรีวิชัย และอริยราชธานี แต่ฐานะทางการเมืองของปราจีนบุรีจะอยู่ในสถานะใดนั้นยังเป็นเรื่องที่สรุปผลในทางนี้ไม่ได้เพราะการวิเคราะห์วิจัยประวัติศาสตร์ในบ้านเมืองเราปัจจุบันนี้ นับว่าแปลกประหลาดมากกว่าประเทศใด ๆ ในโลกตรงที่การวิเคราะห์วิจัยปัญหาต่าง ๆ นั้น ไม่ได้นำเอาปัญหาข้อมูลต่าง ๆ มาพิจารณาให้ถ่องแท้หากแต่พิจารณากันแต่เพียงเอกสารต่าง ๆ ที่เหลืออยู่เท่านั้น นอกจากนั้นโครงสร้างวิชาประวัติศาสตร์เรา มุ่งแต่เรื่องของชนชาติไทยเป็นหลักทั้ง ๆ ที่มรดกทางวัฒนธรรมบนผืนแผ่นดินของเรานั้นมีศิลปโบราณวัตถุของชนชาติอื่นที่เก่ากว่าของไทยเรามากมายด้วย พวกเรากลับมองผ่านไปหมด ขำร้ายเรื่องราวของชนเผ่าต่าง ๆ ที่เก่ากว่ามรดกของชนชาติไทยขึ้นไป ก็อาศัยการแปลเอกสารของชาวต่างประเทศที่เขียนไว้เป็นหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกสารของชาวยุโรป ประวัติศาสตร์จากตำราของชนชาติอื่นที่ดีเป็นหลักฐานก็มีมาก แต่นักปราชญ์เขียนหนังสือเพื่อเป็นแนวทางการเมืองที่จะผนวกแผ่นดินไทยเราก็มีอยู่ด้วยเช่นกัน เพราะฉะนั้น จะถือว่าเอกสารเหล่านั้นเป็นสาระสำคัญและสมบูรณ์แบบหาไม่ได้ ควรที่เราทั้งหลายทั้งปวงจะต้องช่วยกันพิจารณาหลักฐานต่าง ๆ เท่าที่มีอยู่ในบ้านเราขณะนี้ประกอบด้วย ขณะเดียวกันก็ควรที่จะช่วยกันชวนขยาย สืบค้น หลักฐานต่าง ๆ ที่อาจยังเหลือซ่อนเร้นอยู่ออกมาเผยแพร่ เพิ่มเติมขยายความออกไปทีละเล็กทีละน้อย ความรู้ที่ถูกต้องและสมบูรณ์จะค่อย ๆ เพิ่มขึ้นในอนาคตข้างหน้า

สำหรับเรื่องที่เกี่ยวข้องเนื่องกับเหตุการณ์ตอนนั้น ชวนให้คิดว่าดินแดนและเรื่องราวบริเวณจังหวัดปราจีนบุรีในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔ นั้น นอกจากจะได้รับการวัฒนธรรมแบบทวารวดีและศรีวิชัยแล้ว ในทางการเมืองควรจะถือว่าปราจีนบุรีเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเงินละ หรืออาณาจักรอริยราชธานีทั้งนี้เพราะ

๑. บรรดาโบราณสถานที่ตั้งศรีมหาโพธิ เมืองศรีเทพ กับบริเวณโดยรอบ มักจะเป็นโบราณสถานที่เกี่ยวกับศาสนาฮินดูมากกว่าพุทธสถาน แสดงให้เห็นว่าศาสนาทางราชการของเมืองนี้นับถือศาสนาฮินดูเป็นหลัก ดังที่ปรากฏในเอกสารของพระภิกษุจีนที่ว่าศาสนาฮินดูเคารพกันแพร่หลายในมณฑลเงินละ จริงอยู่มีการพบพระพุทธรูปแบบทวารวดีในดินแดนดังกล่าวนี้ด้วยนั้น จะถือว่าสิ่งเหล่านั้นย่อมแสดงฐานะทางการเมืองด้วยไม่ได้และอาจเป็นไปได้ว่าบริเวณดงศรีมหาโพธิ เมืองศรีวิชัยสระ เมืองศรีเทพ ตลอดจนแถบ

เมืองจันทบุรี เป็นดินแดนที่วัฒนธรรมทวารวดีพยายามแผ่เข้าไปและประสบความสำเร็จหลังจากอาณาจักรอริศานปุระเสื่อมไปแล้ว

อีกประการหนึ่งบรรดาศิลปวัตถุที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ อันได้แก่เทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอกร แม้จะไม่เหมือนกับศิลปแบบพนมดงสมโบร์ไพรกุกที่พบแพร่หลาย ณ นครหลวงของอาณาจักรเจนละน้ำก็ตาม แต่หาได้เป็นสกุลช่างทวารวดีแต่อย่างใดไม่ ความแตกต่างเล็กน้อยๆ นั้น น่าจะเกิดขึ้นเพราะความนิยมกับความชำนาญทางการช่างของแต่ละท้องถิ่นมากกว่า ดังที่นักปราชญ์บางท่านกล่าวว่า ประติมากรรมที่พบที่ตองศรีมหาโพธิ์และเมืองศรีเทพ กลับมีคุณค่าทางสุนทรียภาพมากกว่าทางด้านประเทศกัมพูชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความกล้าหาญในการจำลองภาพลอยตัว ซึ่งทำอย่างแข็งแรง แสดงอำนาจของเทพเจ้าอย่างน่าชมยิ่ง กับมีภาพบางภาพแสดงรายละเอียดของกายวิภาคแบบเดียวกับศิลปกรรมกรีก ซึ่งไม่ค่อยพบบ่อยนักในดินแดนเอเชียอาคเนย์

๒. การค้นพบศิลาจารึกที่แสดงอำนาจและเรื่องราวของพระเจ้ามเหศวรมันในดินแดนดังกล่าวนี้ นับว่าเป็นหลักฐานที่ตัดสินฐานะทางการเมืองของดินแดนทางภาคตะวันออกของประเทศไทยได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เมืองศรีวิชัยและจังหวัดจันทบุรี ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ อำนาจของพระเจ้ามเหศวรมันและพระเจ้าอิศานวรมันแผ่ตามเข้ามา แต่ไม่เคยพบจารึกทวารวดี ที่แสดงให้เห็นอำนาจทางการเมืองแม้แต่หลักเดียวเมื่อเร็ว ๆ นี้หน่วยศิลปากรที่ ๕ ได้ขุดค้นพบชิ้นส่วนของจารึกอีกหลักหนึ่ง ลักษณะอักษรที่จารึกแบบเดียวกับอักษรขอมที่ใช้ในสมัยพระเจ้าอิศานวรมัน แต่น่าเสียดายที่ยังไม่มีนักปราชญ์ท่านใดอ่านออกเผยแพร่

ด้วยเหตุผลตามที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นชัดว่าเมืองศรีวิชัยปุระโบราณ ย่อมมีส่วนเกี่ยวข้องกับอาณาจักรเจนละอย่างไม่ต้องสงสัย ถ้าสมมติฐานเป็นเช่นนั้น เราสามารถคาดคะเนเหตุการณ์ในสมัยโบราณได้กว้าง ๆ ว่า ปราชินบุรีคงเป็นนครหนึ่งของอาณาจักรอริศานปุระ ซึ่งมีอายุร่วมสมัยกับอาณาจักรทวารวดีที่ปกครองภาคกลางของประเทศไทย แม้อาณาจักรอริศานปุระเสื่อมสลายไปแล้ว เมืองปราชินบุรีคงจะมีความสำคัญสืบต่อมา เพราะบรรดาโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่สืบเนื่องจากศิลปในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ และวัฒนธรรมแห่งลพบุรี

คงจะแพร่หลายสืบต่อมาตั้งคำวินิจฉัยของ * ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล ที่ว่า ชนชาติ
ขอมจากเมืองพระนครในประเทศกัมพูชา ได้แผ่อำนาจลงมายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือและ
ภาคกลางของประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ซึ่งปรากฏมีร่องรอยอยู่หลายแห่ง
ในดินแดนดังกล่าว ต่อมาจนถึงสมัยสุโขทัย ได้พบร่องรอยทางโบราณวัตถุสมัยนั้นอยู่บ้าง
เช่น เครื่องถ้วยสังคโลกและถักจากนั้นเป็นวัฒนธรรมสมัยอยุธยา

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า ดินแดนในจังหวัดปราจีนบุรีเป็นศูนย์กลาง
ทางวัฒนธรรมมาแล้วตั้งแต่สมัยฟูนาน ในพุทธศตวรรษที่ ๖ สืบต่อมาจนกระทั่งบัดนี้ นับ
เวลาเกือบ ๒๐๐๐ ปี ซึ่งนับว่าเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองเก่าแก่ที่สุดเมืองหนึ่งของ
ประเทศไทย

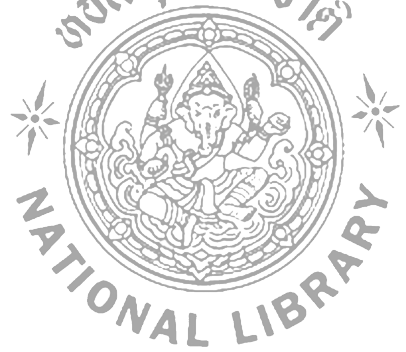
น่าเสียดายที่เมืองศรีวิชัยปัจจุบันในตัวเมืองและนอกคูเมืองได้มีราษฎรปลูก
บ้านเรือนอยู่อาศัยและปลูกพืช ทำลายพวกหลักฐานต่าง ๆ ไปเกือบหมด จนบางแห่งไม่
สามารถจะศึกษาถึงลักษณะของสถาปัตยกรรม ศิลปโบราณวัตถุและวัฒนธรรมได้ อย่างไรก็ตาม
ก็ดี กรมศิลปากรจะได้ดำเนินการสำรวจและขุดแต่งสระโบราณโคกดินต่างๆ เหล่านี้ตามกำลัง
งบประมาณที่ได้รับต่อไป เพื่อสงวนรักษามรดกทางวัฒนธรรมของชาติไว้

* อำเภอสรีมหาโพธิ ในด้านโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๑๐

บัญชีโบราณวัตถุสถานที่กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียน
เป็นโบราณสถานสำหรับชาติ จังหวัดปราจีนบุรี

*

๑. เมืองพระรถ
สิ่งสำคัญ
๑. โคกปี่บ อ. ศรีมหาโพธิ์ (ปัจจุบันอยู่ในเขตกิ่งอำเภอกอกปี่บ)
๑. ศิวลึงค์ ศิลาลใหญ่ปักอยู่ในทุ่งนา
๒. ศิลาลแลง กำแพงเมือง คูเมือง โกลโบราณสถาน
๒. สระแก้ว
สิ่งสำคัญ
๑. โคกปี่บ อ. ศรีมหาโพธิ์
มีขอบเขตเนื้อที่คือ กว้าง ๒ เส้น ยาว ๓ เส้น เป็นเนื้อที่ประมาณ ๖ ไร่
๓. สระมะเขือ
สิ่งสำคัญ
๑. โคกปี่บ อ. ศรีมหาโพธิ์
๑. โกลศิลาลแลง
๔. ภูเขาทอง
สิ่งสำคัญ
๑. โคกปี่บ อ. ศรีมหาโพธิ์
๑. มุลดินสูง
๕. สระมรกต
สิ่งสำคัญ
๑. โคกปี่บ อ. ศรีมหาโพธิ์
๑. ฐานพระปรารักษ์ศิลาลแลง ขนาดใหญ่ทิศใต้ของคันโพธิ์ มีขอบเขตเนื้อที่คือ กว้าง ๒ เส้น ยาว ๔ เส้น เป็นเนื้อที่ประมาณ ๘ ไร่
๖. วัดศรีมหาโพธิ์
สิ่งสำคัญ
๑. โคกปี่บ อ. ศรีมหาโพธิ์
๑. มุลดินใต้ต้นศรีมหาโพธิ์
๒. พระพุทธรูปยืน สมัยทวารวดี ไม่มีพระเศียร
๗. วัดแสงสว่าง (พระธาตุพุทธมงคล)
สิ่งสำคัญ
๑. โคกปี่บ อ. ศรีมหาโพธิ์
๑. พระเจดีย์ มีขอบเขตเนื้อที่คือ ทิศเหนือ ยาว ๒ เส้น ๑๔ วา
ทิศใต้ยาว ๕ เส้น ๑๔ วา ทิศตะวันออกยาว ๓ วา ๑๒ ศอก
ทิศตะวันตกยาว ๑๖ วา ๒ ศอก เป็นเนื้อที่ประมาณ ๕ ไร่
๓ งาน ๒ ตารางวา

๘. **ปราสาทเขาโล้น** ต. ตาพระยา อ. อรัญญประเทศ
 สิ่งสำคัญ ๑. จารึกที่กรอบประตูปราสาทและตัวปราสาท มีขอบเขตเนื้อที่คือ
 ทั้ง ๔ ด้าน ยาวด้านละ ๔ เส้น เป็นเนื้อที่ประมาณ ๑๖ ไร่
๙. **ปราสาทเขาน้อย** ต. คลองน้ำใส อ. อรัญญประเทศ
 สิ่งสำคัญ ๑. ตัวปราสาทและจารึกที่กรอบประตูปราสาท กว้าง ๕ เส้น ยาว
 ๑๐ เส้น เป็นเนื้อที่ประมาณ ๕๐ ไร่
๑๐. **เขารัง** ต. อรัญญประเทศ (เมืองไผ่ หมู่บ้านกงยาง) อ. อรัญญประเทศ
 สิ่งสำคัญ ๑. ปราสาทสลักหักพังเหลือแต่ฐาน มีขอบเขตเนื้อที่คือ กว้าง ๒
 ยาว ๔ เส้น เป็นเนื้อที่ประมาณ ๘ ไร่
๑๑. **ปราสาททับเสียม** ต. โกลสุม อ. อรัญญประเทศ
 สิ่งสำคัญ ๑. ตัวปราสาทและจารึกที่กรอบประตูปราสาท มีขอบเขตเนื้อที่คือ
 ทิศเหนือยาว ๓ เส้น ทิศใต้ยาว ๑๐ วา ทิศตะวันออกยาว
 ๓ เส้น ทิศตะวันตกยาว ๓ เส้น เป็นเนื้อที่ประมาณ ๕ ไร่ ๑ งาน
๑๒. **ปราสาทสต็อกก้อม** ต. โกลสุม อ. อรัญญประเทศ
 สิ่งสำคัญ ๑. ปราสาทหิน ยอดปราสาทแหลม มีกำแพงหิน มีประตู ๑
 ประตู มีขอบเขตเนื้อที่คือ ทิศเหนือยาว ๒ เส้น ๑๐ วา ทิศใต้
 ยาว ๒ เส้น ๑๐ วา ทิศตะวันออกยาว ๒ เส้น ๑๐ วา ทิศ
 ตะวันตกยาว ๒ เส้น ๑๐ วา เป็นเนื้อที่ประมาณ ๖ ไร่ ๑ งาน
๑๓. **ปราสาทเมืองไผ่** ต. เมืองไผ่ อ. อรัญญประเทศ
 สิ่งสำคัญ ๑. ก่อด้วยอิฐ สลักหักพัง เหลือแต่ฐาน มีขอบเขตเนื้อที่คือ
 ทิศเหนือยาว ๕ วา ทิศใต้ยาว ๕ วา ทิศตะวันออกยาว ๕ วา
 ทิศตะวันตกยาว ๕ วา เป็นเนื้อที่ประมาณ ๒๕ ตารางวา

**หนังสือศิลปากรจัดพิมพ์และมีจำหน่ายในพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร**

1. อนุสรณ์นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	ราคาเล่มละ	2 บาท
2. พระพุทธรูปศิลาขาวสมัยทวารวดี	„	3 บาท
3. ศิลปกรรมในงานฉลองครบรอบ 20 ปีของสภาการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ	„	3 บาท
4. นำชมโบราณวัตถุสถานจังหวัดสุโขทัย	„	5 บาท
5. นำชมโบราณวัตถุสถานอำเภอเขียงแสน จังหวัดเชียงราย	„	5 บาท
6. พระพุทธรูปปางต่างๆ	„	5 บาท
7. คนก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย	„	5 บาท
8. นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง	„	5 บาท
9. ธรรมจักร	„	5 บาท
10. เครื่องถ้วยในประเทศไทย	„	8 บาท
11. สุวรรณภูมิ	„	10 บาท
12. เรื่องน่ารู้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	„	10 บาท
13. โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี	„	10 บาท
14. พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	„	12 บาท
15. ศิลปกรรมสมัยอยุธยา	„	18 บาท
16. ศิลปสมัยลพบุรี	„	20 บาท
17. ศิลปอุทอง ศิลปสมัยอยุธยา ศิลปสมัยรัตนโกสินทร์	„	20 บาท
18. สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย	„	20 บาท
19. ศิลปในประเทศไทย	„	20 บาท
20. พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาพร้อมทั้งรูปถ่ายและแผนผัง	„	25 บาท
21. รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2	„	30 บาท
22. เอกสารวิจัยฉบับที่ 1 ของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เทวรูปสมัยสุโขทัย	„	35 บาท
23. มรดกทางวัฒนธรรมบนแผ่นดินไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19	„	35 บาท
24. สมุดภาพแสดงเครื่องแต่งกายตามสมัยประวัติศาสตร์และโบราณคดี	„	35 บาท
25. ประชุมศิลาจารึก ภาค 2	„	40 บาท
26. รายงานการสำรวจและขุดแต่งบูรณะโบราณสถานเมืองเก่าสุโขทัย พ.ศ. 2508-2512 (ของคณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถาน จังหวัดสุโขทัยและจังหวัดกำแพงเพชร)	„	60 บาท
27. ภาพสีโปสเตอร์ศิลปโบราณวัตถุพร้อมของ	ราคาภาพละ	1.50 บาท
28. Guide to the National Museum, Bangkok.		3 & 10 Bahts. each.

THAI CULTURE, NEW SERIES

ALREADY PUBLISHED

1. INTRODUCING CULTURAL THAILAND IN OUTLINE
by Phya Anuman Rajadhon
2. THE ROYAL MONASTERIES AND THEIR SIGNIFICANCE
by Luang Boribal Buribhand & A.B. Griswold
3. THE NANG (SHADOW PLAY)
by H.H. Prince Dhaninivat Kromamün Bidyalabh Bridhyākorn
4. THAI BUDDHIST ART (ARCHITECTURE)
by Professor Silpa Bhirasri
5. THAI LACQUER WORKS
by Professor Silpa Bhirasri
6. THE KHON
by H.H. Prince Dhaninivat Kromamün Bidyalabh Birdhyākorn & Dhanit Yupho
7. KHON MASKS
by Dhanit Yupho
8. CONTEMPORARY ART IN THAILAND
by Professor Silpa Bhirasri
9. THAI LITERATURE IN RELATION TO THE DIFFUSION OF HER
CULTURES
by Phya Anuman Rajadhon
10. THE NATURE AND DEVELOPMENT OF THE THAI LANGUAGE
by Phya Anuman Rajadhon
11. THE CUSTOM AND RITE OF PAYING HOMAGE TO TEACHERS OF
KHON, LAKON AND PIPHAT
by Dhanit Yupho
12. THAI WOOD CARVINGS
by Professor Silpa Bhirasri
13. THE PRELIMINARY COURSE OF TRAINING IN THAI THEATRICAL ART
by Dhanit Yupho
14. THAI TRADITIONAL SALUTATION
by Phya Anuman Rajadhon
15. THAI MUSIC
by Phra Chen Duriyanga
16. THAI MUSIC IN WESTERN NOTATION
by Phra Chen Duriyanga
17. AN APPRECIATION OF SUKHOTHAI ART
by Professor Siipa Bhirasri
18. THAI IMAGES OF THE BUDDHA
by Luang Boribal Buribhand & A.B. Griswold
19. WHAT IS A BUDDHA IMAGE ?
by A.B. Griswold
20. THAI TRADITIONAL PAINTING
by Elizabeth Lyons
21. THET MAHĀ CHĀT
by Phya Anuman Rajadhon
22. THE TOSACHĀT IN THAI PAINTING
by Elizabeth Lyons
23. THE ROYAL PALACES
by H.H. Prince Dhaninivat Kromamün Bidyalabh Bridhyākorn
24. THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL MUSEUMS IN THAILAND
by Dhanit Yupho
25. DHARMACAKRA (THE WHEEL OF THE LAW)
by Dhanit Yupho

OTHER SUBJECTS IN PREPARATION

Bahts. 5.00 each

รายนามคณะกรรมการจัดนิทรรศการ โบราณคดี เมืองปราจีนบุรี

๑. นายชิน อยู่ดี ภัณฑารักษ์พิเศษ
๒. นายบรรจบ เทียมทัก หัวหน้ากองโบราณคดี
๓. นายประพัฒน์ โยธาประเสริฐ ช่างศิลปโท
รักษาการแทนหัวหน้าแผนกสำรวจ กรรมการ
๔. นายนิคม มุสิกคามะ
หัวหน้าแผนกพิพิธภัณฑสถานและโบราณสถาน พระนคร กรรมการ
๕. น.ส. พัชรี โกมลฐิติ ภัณฑารักษ์โท กรรมการ
๖. น.ส. สุภาวดี ภักดีบุตร ภัณฑารักษ์ตรี กรรมการและเลขานุการ